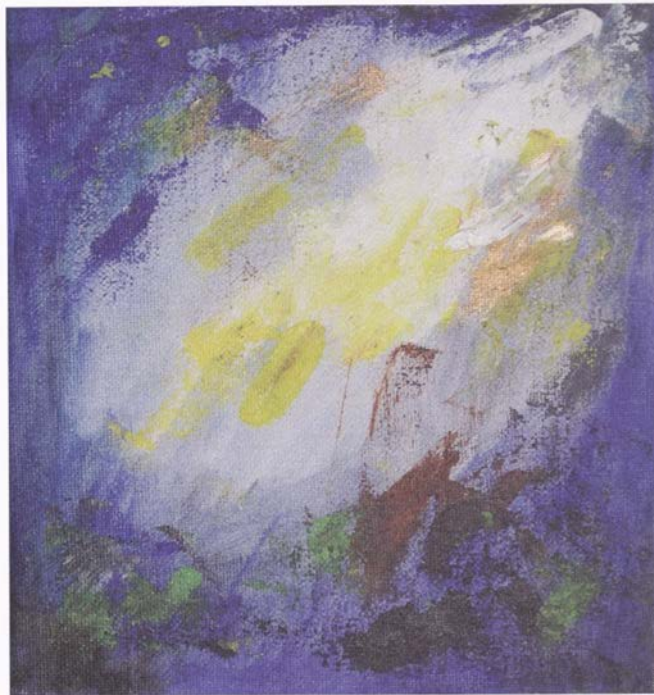

Fællesskabet i Den Danske Folkekirke
- belyst med Dietrich Bonhoeffers teologi

Jeg er verdens lys (Anne Vibeke Mandrup)

Speciale af:
Anne-Marie Skovsgaard Frederiksen
Teologi for Lægfolk
Juni 2016

Vejleder:
Peter Lodberg, professor MSO, Dr.theol. Aarhus Universitet
Formand for Teologi for Lægfolk

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	1
1.1 Valg af emne	1
1.2 Specialets spørgsmål.....	2
1.3 Specialets opbygning	2
2. Empiriske overvejelser	3
2.1 Semistrukturerede interview	3
2.2 Analyse af data.....	4
2.3 Analyseskema.....	6
3. Teoretiske overvejelser.....	5
3.1 Begrundelse for valg af teoretiker	5
3.2 Introduktion til Dietrich Bonhoeffer	5
3.3 Kristologi, ekklesiologi og etik.....	8
4. Analyse	10
4.1 Forståelse af kristent fællesskab.....	10
4.1.1 Kristent fællesskab.....	10
4.1.2 Fællesskab af troende i og gennem Jesus Kristus.....	13
4.2 Kendetegnende for fællesskab i folkekirken	14
4.2.1 Folkekirken og fællesskab	15
4.2.2 Fælles praksis og aktiviteter i menigheden.....	18
4.3 Samfundsudviklingen og fællesskabet i folkekirken	21
4.3.1 Folkekirken i det offentlige rum.....	22
4.3.2 Kirken i et mangfoldigt religiøst landskab.....	24
4.3.3 Forandringer i folkekirkens virke	26
4.3.4 Samfundsudvikling og folkekirken	28
4.3.5 Kommunikationens betydning.....	30
4.4 Folkekirken som institution og sammenhængskraft	31
4.4.1 Kirken som institution.....	32
4.4.2 Opretholdelse af kirken og dens rolle som sammenhængskraft.....	33
5. Konklusion.....	36
Litteraturliste	39

Bilag 1 Interviewguide

Bilag 2 Analysemodel

Bilag 3 Analysekema med stikord

Antal tegn med mellemrum: 96.130

Forsideillustration: Anne Vibeke Mandrup i "Større ting at se" (Mandrup 2007).

Lars Mandrup har givet tilladelse til at bruge illustrationen.

1. Indledning

1.1 Valg af emne

En bekendt fortalte mig en gang om en oplevelse, der gav stof til eftertanke. Hun var til gudstjeneste i en kirke, hvor hun ikke tidligere havde været. Under gudstjenesten følte hun sig som en del af et fællesskab i menigheden, selv om hun ikke kendte nogen. Da gudstjenesten var slut, blev kirkegængerne inviteret til kirkekaffe bagerst i kirken, hvor de, der havde lyst, kunne deltage. I den sammenhæng oplevede min bekendt som ny i menigheden imidlertid, at fællesskabsfølelsen forsvandt. Og det fik mig til at tænke på, hvad der egentlig var på spil. Det var de samme mennesker, der havde siddet i det samme rum som under gudstjenesten. Men menigheden som gruppe var opløst til enkelt individer, der drak kaffe eller te og udvekslede bemærkninger med dem, de kendte. Hvorfor er der en oplevelse af fællesskab i den første sammenhæng, men ikke i den sidste? Og hvad er det, som betinger en følelse af fællesskab?

Fællesskabsfølelsen kan beskrives ved hjælp af begrebet sammenhængskraft, der i nyere tid bliver brugt inden for politik, sociologi og statskundskab. Hvis sammenhængskraften i et samfund er god, indebærer det, at afstanden mellem grupperne i samfundet ikke er stor, hverken socialt eller kulturelt, og at der er mange kontaktflader mellem forskellige grupperinger i samfundet. Tanken bag begrebet er, at når individer indgår i sociale relationer, får de adgang til nogle ressourcer, som udspringer af medmenneskelighed. Samtidig får de sociale relationer individerne til at føle sig som gensidigt forbundne og ikke blot som enkeltbrikker i et spil. Sammenhængskraften eller fællesskabsfølelsen betinges af tre faktorer: 1) sociale netværk 2) tillid og 3) normer.

I dag hører man i forskellige sammenhænge udsagnet: "Fællesskabet har trange kår". Det kan være interessant at undersøge, om det er tilfældet inden for den danske folkekirke.

Gennem nogle år har jeg fulgt undervisningen på Teologi for Lægfolk, hvor man som kursist bliver introduceret til centrale teologiske fagområder. Undervisningen omhandler teologiske, kirkelige, kulturelle og samfundsmæssige emner, som konfronteres med den aktuelle virkelighed.

I undervisningen er vi bl.a. blevet introduceret til den tyske teolog Dietrich Bonhoeffer, som er en inspirerende og spændende teolog, da hans teologiske tænkning har været i konstant bevægelse. Bonhoeffer er optaget af sammenhæng mellem teologi, kirke og samfund.

Begrebet fællesskab er centralt for Bonhoeffers forståelse af forholdet mellem kirken og samfundet set i forhold til samfundsudviklingen i Tyskland i 1930'erne.

Undervisningen og diskussioner på Teologi for Lægfolk, min bekendts oplevelse og mit eget tilhørsforhold til folkekirken har medført, at jeg er blevet optaget af spørgsmål vedrørende: forståelsen af kristent fællesskab, kendetegn af fællesskab i den danske folkekirke og sammenhæng mellem kirke, menighed og samfund. I denne sammenhæng bliver Dietrich Bonhoeffers teologi inddraget. Dette fører frem til specialets spørgsmål.

1.2 Specialets spørgsmål

- Hvordan forstår en gruppe i folkekirken bestående af fire sognepræster, fire repræsentanter fra deres sogne og en biskop
 - Det kristne fællesskab?
 - Kendetegn for det kristne fællesskab i folkekirken?
 - Samfundsudviklingen og fællesskabet i folkekirken?
 - Folkekirkens rolle som sammenhængskraft?

I analysen belyses informanternes forståelse af spørgsmålene med den tyske teolog Dietrich Bonhoeffers teologi med fokus på sammenhæng mellem kristologi, ekklesiologi og etik.

1.3 Specialets opbygning

Undersøgelsen foretages ved brug af kvalitative interviews, hvor ni informanter fortæller om deres forståelse af det fællesskab, som de oplever inden for den danske folkekirke. De metodiske overvejelser om dataindsamlingen og databearbejdning bliver beskrevet i afsnit 2. Afsnit 3 indeholder teoretiske overvejelser med begrundelse for valg af teoretiker og introduktion til Dietrich Bonhoeffer. Kristologi og fællesskabstanken bliver beskrevet ud fra Bonhoeffers forståelse med fokus på sammenhæng mellem kristologi, ekklesiologi og teologisk etik. I afsnit 4 analyseres og belyses undersøgelsens resultat ved hjælp af Bonhoeffers teologi med fokus på sammenhæng mellem kristologi, ekklesiologi og etik. Afslutningsvis indeholder afsnit 5 en konklusion.

2. Empiriske overvejelser

Jeg ønsker at undersøge fællesskabet indenfor den danske folkekirke og vælger derfor at se nærmere på forskellige informanternes oplevelse af kristne fællesskaber. Jeg gennemfører en interviewundersøgelse, hvor jeg ved hjælp af semistrukturerede interviews får indblik i og mulighed for at diskutere informantens oplevelser. Med det semistrukturerede interview kommer jeg som interviewer tæt på en situation, som kan minde om en hverdags samtale, hvor der blot bruges en bestemt spørgeteknik.

2.1 Semistrukturerede interview

Grunden til at anvende semistrukturerede interview er, at jeg har haft et ønske om at være synlig i samtalen som interviewer og at deltage i processen med at producere viden (Brinkmann 2014). Det indebærer, at intervieweren skal forholde sig åbent til det område, der undersøges, og informanten får mulighed for at give nuancerede beskrivelser af oplevelse eller forståelse af et givent fænomen. Det er bl.a. formålet med specialets første spørgsmål.

I forberedelsen af interviewene indgik overvejelser om, hvor mange informanter der var tilstrækkelige på grund af begrænsning i undersøgelsen og tidsrammen. Jeg har tilstræbt at finde forskellige typer af informanter, hvad angår køn, alder, arbejdsopgaver og geografisk spredning ud fra en antagelse om, at disse aspekter kan have indflydelse på informanternes forståelse og holdning af kristent fællesskab. Desuden kan forskellige kontekster såsom land og by have en indflydelse på fællesskabets udformning og dynamikker. I gruppen af informanter, der har deltaget i undersøgelsen, indgår to kvindelige og to mandlige sognepræster, to fra bysogne og to fra landsogne, en biskop samt to kvindelige og to mandlige personer fra de fire sogne. Sognene er geografisk spredt på fire stifter. Blandt de ni informanter har der været en aldersmæssig spredning fra omkring 30 år til omkring 80 år.

Med udgangspunkt i specialets spørgsmål har jeg udarbejdet en interviewguide med generelle og åbne spørgsmål (bilag 1). Den analytiske opgave begynder under selve interviewene, når intervieweren forsøger at forfølge interessante emner, at afdække relevante temaer og undersøge egne fortolkninger undervejs i interviewet (Brinkmann 2014). I nogle interview har jeg spurgt informanten, om et udsagn i samtalen var forstået korrekt. Ved andre har jeg stillet uddybende spørgsmål for at forfølge et interessant emne. På intet tidspunkt har jeg oplevet, at det forstyrrede informanten, da det virkede naturligt i samtalen. Jeg har været opmærksom på at give informanten god tid til at svare.

Hvert interview er afsluttet med et spørgsmål, om informanten havde bemærkninger eller noget at føje til samtalen. Der var afsat en time til hvert interview, som blev optaget på voicerecorder med informantens tilladelse.

De fire sognepræster og den ene biskop fik tilsendt en mail med orientering om specialet og en forespørgsel om, de ville deltage. De fire personer fra sognene blev spurgt af deres sognepræst, som jeg bad understrege, at de adspurgte kunne sige fra til hver en tid. Alle informanter er orienteret om, at de i fortolkning og analyse af datamaterialet er anonyme.

2.2 Analyse af data

Som tidligere nævnt begynder analysen allerede under interviewet. Efter hvert interview bliver optagelsen transskriberet. Som forberedelse til analyse af data er der udarbejdet en analysemodel, hvor specialets spørgsmål er skrevet sammen med stikord valgt ud fra litteratursøgning (bilag 2). Analysemodellen skaber struktur og danner baggrund for et analyseskema med stikord. Hvert transskriberet interview er gennemgået og analyseret ved brug af analyseskemaet, hvor et eller flere analysestikord indgår ved markeringer af udsagn i teksten. Der er skrevet kommentarer i margin af mere overordnet karakter. Stikord fra begge typer markeringer fra hvert enkelt interview er skrevet ind i analyseskemaet (bilag 3). Analysemodellen og analyseskema med stikord fører frem til nedenstående analyseskema. Målet har været, at analysemodel og analyseskema skal være enkel, entydig og klar, så det er redskaber, der hjælper til at fastholde en rød tråd fra indledning til konklusion.

2.3 Analyseskema

<i>Forståelse af kristent fællesskab</i> Kristologi, Ekklesiologi, Etik	Kristent fællesskab Fællesskab af troende i og gennem Jesus Kristus
<i>Kendetegn for fællesskab i folkekirken</i> Kristologi, Ekklesiologi, Etik	Folkekirken og fællesskab Fælles praksis og aktiviteter i menigheden
<i>Samfundsudviklingen og fællesskabet i folkekirken</i> Kristologi, Ekklesiologi, Etik	Folkekirken i det offentlige rum Kirken i et mangfoldigt religiøst landskab Forandringer i folkekirkens virke Samfundsudvikling og folkekirken Kommunikationens betydning
<i>Kirken som sammenhængskraft</i> Kristologi, Ekklesiologi, Etik	Kirken som institution Opretholdelse af kirken og dens rolle som sammenhængskraft

3. Teoretiske overvejelser

Efter begrundelse for valget af Bonhoeffer som gennemgående teoretiker følger en kort introduktion, da det er umuligt at tage alle aspekter fra hans liv med. I Bonhoeffers teologi er kristologien omdrejningspunktet, som hænger uløseligt sammen med hans tænkning om kirken og verden. Han arbejder med sammenhæng mellem kristologi, ekklesiologi og den teologiske etik. Derfor præsenteres de tre centrale begreber, da de er gennemgående i specialet til at belyse undersøgelsens spørgsmål.

3.1 Begrundelse for valg af teoretiker

Som det fremgår af indledningen, er Dietrich Bonhoeffer valgt som gennemgående teoretiker i specialet. Begrundelserne er følgende.

For det første har Bonhoeffer set det religiøse fællesskab, kirken og menigheden som en uomgængelig bestanddel af den kristne forkyndelse og det kristne liv. Den øgede interesse for Bonhoeffer i disse år kan ses som tegn på, at han udtrykker ”en nærmest tidløs udlægning af den kristne fællesskabstanke” (Eriksen 2013 s.7). En anden grund er, at Bonhoeffer som nævnt er optaget af kirke og samfund samt af grænsen mellem evangelium og politik, kirke og stat. I forholdet mellem stat og kirke understreger han, at staten skal respektere, at kirken har egne begrundelser og opgaver. Kirken skal respektere, at staten har opgaver i forhold til at opretholde fred og orden i samfundet (Lodberg 2013). For det tredje gør Bonhoeffer sig overvejelser om forholdet mellem kristendom, teologi, modernitet og etik. Hos Bonhoeffer er kristologi, ekklesiologi og etik relateret til hinanden. Det indebærer, at han forstår hele virkeligheden i lyset af Kristus. Han er optaget af spørgsmålet om, hvem Kristus egentlig er for os i dag, og hvordan Kristus kan blive det moderne menneskes Herre (Nielsen 2004).

Bonhoeffer reflekterer over brug af ord i en samtale, hvilket har betydning for sprogbrug og kirkens kommunikation. Han påpeger, at man skal være opmærksom på, at ethvert ord handler om en dobbelt forbindelse til andre mennesker og til en sag (Bonhoeffer 2006). Ovenstående er relevant i forhold til specialets spørgsmål og viser, at Bonhoeffer stadig er interessant at beskæftige sig med.

3.2 Introduktion til Dietrich Bonhoeffer

Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) bliver født ind i en veluddannet og velstående familie. I 12-13 års alderen ved han, at han vil være præst. Han påbegynder som 17-årig teologistudiet i Tübingen i 1923 og afslutter det i sommeren 1930.

I 1928 bliver Bonhoeffer vikar ved den tyske evangeliske kirke i Barcelona og 1929 assistent ved universitetet i Berlin, hvor han modtager sin doktorgrad i teologi fra Berlin i 1930. I året efter sin eksamen studerer han i New York og vender hjem i 1931.

Bonhoeffer underviser i teologi og bliver ordineret som præst i november 1931. Hans første kald er som hjælpepræst i fattigt arbejderkvarter, hvor han skal forberede 'kropumulige drenge' til konfirmation (id. s.330). Bonhoeffer bliver engageret i socialt arbejde for disse drenge og unge. I 1931 bliver Bonhoeffer valgt til ungdomssekretær i Kirkeligt Verdensforbund, hvor han har Tyskland, Nord- og Centraleuropa inklusiv Ungarn og Østrig under sig. Desuden bliver han medlem af Verdenssamfundets Ledelseskomite og Internationale Råd. April 1933 bliver han medlem af den fælles ungdomskommission og det Økumeniske Råd for Praktisk Kristendom.

Han markerer sig som kritiker af nationalsocialismen og går teologisk i rette med det øgede jødehad og engagerer sig i kampen for jøderne. Bonhoeffer danner sammen med en gruppe præster Præsternes Nødforbund i september 1933. De ser den statslige arierparagraf, der er indført, som uforenlig med den kristne trosbekendelse. Præsternes Nødforbund er en forløber for Bekendelseskirken, der bliver dannet i maj 1934. I oktober 1934 bliver Bonhoeffer præst i den tyske kirke i London. Efter atten måneder vender han tilbage til Tyskland i 1935, hvor han bliver leder af et af de pastoralseminarier, som Bekendelseskirken opretter (Mikkelsen 2013). Bonhoeffer ønsker at etablere et broderfællesskab på pastoralseminariet, men det er langt fra alle, der billiger dette. Bonhoeffer hører til Bekendelseskirkens radikale fløj og mener, at Barmererklæringen er for ukonkret i forhold til den aktuelle politiske situation. Han kommer i et modsætningsforhold til mange venner og kollegaer.

Sommeren 1939 sejler Bonhoeffer til New York for at undgå at blive indkaldt til militæret. Men efter en måned er han tilbage i Tyskland på grund af moralske skrupler efter have læst følgende bibelcitater: "Den, der tror, flygter ikke" (id. s.700).

Bonhoeffers pacifistiske holdninger fortoner sig ved nazismens fremmarch. Der opstår en modstandsbevægelse, som Bonhoeffer lidt efter lidt bliver involveret i. I oktober 1939 bliver Bonhoeffer tilknyttet det tyske militærs efterretningsvæsen som agent, men reelt er han dobbeltagent. Under 2. verdenskrig spiller Bonhoeffer en central rolle i Bekendelseskirken. Han er meget aktiv i den økumeniske bevægelse i ind- og udland i et forsøg på at vække den verdensomspændende kirke til modstand mod krigsforberedelserne, som foregår over hele Europa. Han er politisk aktiv i modstandsbevægelsen som dobbeltagent og redder jøder ud af

Tyskland. Bonhoeffer knytter gennem sit økumeniske arbejde kontakter til allierede og tyske officerer, der ønsker at vælte det nazistiske regime.

Bonhoeffer er involveret som mellemmand i planlægningen af et mislykket attentatforsøg mod Hitler i marts 1943. I april 1943 bliver Bonhoeffer arresteret og sat i Tegel-fængslet Berlin. Det skyldes ikke planlægningen af attentatet, da man ikke har været vidende om Bonhoeffers rolle. Den formelle anklage handler om værnepligtsforsømmelse. (Bonhoeffer 2006).

I februar 1945 overføres Bonhoeffer til det strengt bevogtede KZ-lejren Buchenwald, da det bliver afsløret, at han har været medvidende om et nyt attentatforsøg mod Hitler 20. juli 1944 (Mikkelsen 2013). Bonhoeffer bliver dømt til døden og henrettet i KZ-lejren Flossenbürg ved hængning ved daggry den 9. april 1945 (id.).

I et af de sidste breve fra fængslet giver Bonhoeffer udtryk for, at han er taknemmelig over, at han er ført gennem lidelser til troen, da det kun har været muligt for ham at erkende det ad den vej, han er gået. Han tænker med taknemmelighed og fred på fortiden og nutiden (Bonhoeffer 2006).

Bonhoeffer er en af de mest markante teologer fra det 20. århundrede. Man kan tale om Bonhoeffers globale virkningshistorie (Lodberg 2013). Han har haft stor betydning for tysk teologi og for kirken i Tyskland i tiden op til 2. verdenskrig og under krigen. I efterkrigstiden og i dag er mange teologer og lægfolk verden over optaget af Bonhoeffers teologiske tænkning, som han har redegjort for i et omfangsrigt forfatterskab bestående af bøger, noter og referater fra forelæsninger, prædiker, digte, breve og private optegnelser (Mikkelsen 2013). Bonhoeffer gør akademisk lynkarriere, da han skriver sin første doktorafhandling (*Sanctorum Communio*) 21 år gammel. Afhandlingen bliver senere udgivet som bog. Den anden afhandling (*Akt und Sein*) skriver han som 24 årig. I udgangspunktet er Bonhoeffer akademisk teolog uden særlig kirkelig tilknytning. Men hans teologiske tænkning er i en bevægelse, hvor han udvikler og uddyber sin teologi i et samspil mellem samtid og tradition. Hans tidlige akademiske afhandlinger bliver i de senere afhandlinger bearbejdet og analyseret videre i en mere konkret og ligefrem form under indtryk af den aktuelle samfundsmæssige, politiske og kulturelle situation. For Bonhoeffer er det et krav, at teologien skal omsættes i praksis. I Bonhoeffers arbejde fra den første afhandling til fængselsbrevene er der to konstante grundtemaer, nemlig kristologi og ekklesiologi. Sammen med disse to grundtemaer arbejder Bonhoeffer med etik, som det fremgår af hans ufærdige manuskript til den teologiske etik. Dette manuskript bliver samlet og redigeret af hans ven Eberhard Bethge og udkommer som bog i 1949.

3.3 Kristologi, ekklesiologi og etik

Kristologi

Bonhoeffers teologi er gennemført kristologisk og har sit centrum i troen på Guds herredømme i Jesus Kristus. Bonhoeffer mener, at gudsvirkeligheden er åbenbaret i Kristus og skal blive virkelighed i verden. Det er teologiens opgave at udfolde, hvad det vil sige. Derfor må "kristologien blive den mest centrale teologiske diskurs" (Nielsen 2004 s.24).

I de forelæsninger, Bonhoeffer holder i kristologi på Berlins Universitet, redegør han for kristologiens grundproblemer, og gennem teologiske udlægninger udarbejder han en kristologisk begrundet indsigelse mod den stigende nazificering af kultur, religion og samfund. (Mikkelsen 2013 s.53).

I en kristologiforelæsning giver Bonhoeffer det kristologiske argument for, at teologien må være kristologisk begrundet. Når han forsøger at forstå verden og mennesket under Jesu Kristi herredømme og at udfolde, hvad det går ud på, skyldes det alene, at Jesus Kristus teologisk set er Herre. For det første lyder argumentet, at som Herre må Kristus være nærværende her og nu. Gud er i tid og rum. Derefter beror denne samtidighed med mennesker i, at Kristus er Gud og menneske i et. Som Gud kan han være samtidig i al evighed, og som menneske kan han være samtidig her og nu.

Argumentet lyder for det tredje, at Kristus ikke alene er nærværende, men han er det for mig (pro me) eller for os (pro nobis). Det er udtryk for, hvad hans inkarnation, korsfæstelse og opstandelse indebærer. Som sidste trin ser Bonhoeffer Kristi nærvær for mig (pro me), som det Kristus overhovedet er som person (Nielsen 2004 s.31).

Ekklesiologi

Bonhoeffers tænkning om forholdet mellem ekklesiologi og kristologi er, at kristologien finder sit konkrete udtryk i kirkebegrebet, som er socialt anlagt. Bonhoeffers afhandling *Sanctorum Communio* betragtes som hans ekklesiologiske hovedværk. Han udtrykker et moderne kirkesyn, der opfanger spørgsmålet om autonomi og relationer, frihed og afhængighed, kontinuitet og brud. Bonhoeffers forståelse af, hvad tro er, forudsætter en ekklesiologisk kontekst, hvormed trosbegrebet rykkes fra det enkelte individ til den sociale dimension. På en helt grundlæggende måde forstår Bonhoeffer kirken som et fællesskab af troende. Tro, der retter sig mod Kristus, er tro i Kristus, dvs. i kirken (Nielsen 2004).

Bonhoeffer vil gøre op med borgerliggørelsen af kirken, som han kritiserer for at have reduceret sig til "forfinet blasfemi", til højtidskirke, til søndagskirke, men hele virkeligheden med hverdagen må med. Han siger, at kirken må ud og diskutere med folk og høre, hvor folk kalder på fællesskab. Kirken er synlig som "socialt fællesvæsen i kulten såvel som i virken for hinanden". Den er usynlig som eskatologisk størrelse, som Kristi legeme. Bonhoeffer fastslår, at Det Nye Testamente kender en åbenbaringsform, som er Kristus eksisterende som menighed (Tudvad 2014 s.196).

Den kristne etik

Af bogen Ethik fremgår det, at for Bonhoeffer er den kristne etik bundet til det konkrete levede liv. Etik og kristologi er nødvendigvis relateret til hinanden, og hele virkeligheden må forstås i lyset af Kristus, og der er kun én virkelighed, Kristusvirkeligheden. Derfor kan man ikke tale om to adskilte virkeligheder, som den verdslige og den kristelige. Etikken spørger efter, hvad et menneske skal være forpligtet af i sine handlinger og taler om grænser, der fortæller, hvad mennesket skal gøre eller ikke skal gøre. Etikken kan ikke tale om en moralsk fordring uden at inddrage begreber som skyld og selvretfærdighed. Den forstår fordringen ud fra kærlighed og tilgivelse, som ikke kan gøres til genstand for gensidige moralske krav. Religionen gør det muligt at reflektere kritisk over moralens grænser og gængse måder at gribe etiske spørgsmål an på (Tudvad 2014).

4. Analyse

Det empiriske materiale analyseres og belyses ved brug af Bonhoeffers teologi med fokus på sammenhængen mellem kristologi, ekklesiologi og etik. Jeg vil først undersøge informanternes forståelse af et kristent fællesskab helt overordnet og uden at være specifik tilknyttet kirkens rum. Fællesskab knyttet til kirkens rum bliver behandlet i anden analysedel, hvor jeg vil undersøge, hvad der efter informanternes mening kendetegner kristent fællesskab i den danske folkekirke.

Derefter vil jeg undersøge, hvilken betydning informanterne mener, at samfundsudviklingen og andre religioner har for det kristne fællesskab i folkekirken. Herunder medtages kommunikationens betydning. Afslutningsvis vil jeg undersøge informanternes syn på kirkens rolle som sammenhængskraft.

4.1 Forståelse af kristent fællesskab

I dette afsnit er fokus på forståelse af et kristent fællesskab i bred forstand uanset tid og sted samt fællesskab for troende i og gennem Jesus Kristus. Hensigten er at afdække informanternes forståelse af det kristne fællesskab ud fra de indsamlede data. Bonhoeffers forståelse og teologi inddrages afsnittet igennem, hvor det vurderes at være relevant.

4.1.1 Kristent fællesskab

Informanterne er enige på en række punkter om forståelse af fællesskab og kristent fællesskab. I forhold til almene fællesskaber oplever de fleste informanter et fællesskab i det lokale samfund såvel socialt som kulturelt og politisk. En af teologerne nævner, at et sådant fællesskab var stærkt i de første menigheder, hvor de deler det, de har i familien. De tætte relationer er fællesskabet i hverdagslivet. De er omsorgsfulde overfor andre i nød og åbne mod det samfund, de er en del af. Forskellige fællesskaber er beskrevet i Bibelen i form af foreninger, klubber og religiøse sammenslutninger i såvel Gamle Testamente som i Ny Testamente (Bibelen 2000).

En informant fra et sogn opfatter almene fællesskaber som mere flygtige, flydende og ustabile end kristent fællesskab. Informanten siger:

”Fællesskaber kan opstå, opløses, blive til ingenting, hvorimod i et kristent fællesskab er der en dybere sammenhæng mellem mennesker, som ikke er italesat, men som bare er der. Man behøver ikke anstrenge sig i et kristent fællesskab, og selv om man ikke kender hinanden, er der en helt anden grundlæggende følelse af samhørighed, når man sidder i kirken”.

En sognepræst mener, at fællesskab kan være "det at høre til", hvilket man ikke kan forklare, fordi det er noget følelsesmæssigt.

Som det fremgår ovenfor, er former for fællesskaber i det moderne samfund ikke meget anderledes end de, der har eksisteret igennem tiderne, som f.eks. familiefællesskaber, folke- og rets fællesskaber, kultur - og trosfællesskaber (Andersen 2008). I det moderne samfund er de fællesskaber, der tidligere var tillagte, tit valgte fællesskaber med vægt på selvrealisering for det enkelte individ. Grænserne er ofte flydende, og de fleste af os er i stand til at håndtere forskellige former for fællesskab på samme tid og igennem et livsforløb. Et af de valgte fællesskaber kan være det kristne fællesskab.

I forhold til det kristne fællesskab giver informanterne udtryk for refleksioner over, hvordan dette fællesskab kan forstås. En af teologerne vælger at tage udgangspunkt i det, han kalder kernebudskabet i kristendom, som er kærlighed. Han siger, at mennesket er skabt til relationer, og kærlighed lever i relationer. At være kirke er at være fællesskab, som er grundlaget under kristendommen. Han fortsætter og siger:

"Et kristent fællesskab, hvor vi må vide os overgivet til hinanden, kan illustreres i en trekant: 1) du står i relation til Gud, 2) dit medmenneske og 3) dig selv. Du kan ikke leve et helt og fuldt menneskeliv alene. Kristent fællesskab må aldrig lukke sig om sig selv, men det skal være et inkluderende fællesskab. Kirken vil altid have en gå-struktur og altid være på vej ud."

Ovenstående trekant viser, at man som kristen er overgivet til hinanden i et fællesskab. Det kan vises med Bonhoeffers kirkebegreb, hvor han påpeger, at de kristne i verden hengiver sig fuldstændigt til hinanden af lydighed mod Guds vilje. Det kristne kærlighedsfællesskab er kun muligt gennem Helligåndens virke. I kirkebegrebet er fokus på det sociale, hvor han understreger, at 'næsten' er uendelig vigtig. Bonhoeffer siger: "I næstekærligheden overvindes den skranke, ved hvilken jeg opdagede det konkrete du i det etiske forhold" (Tudvad 2014 s.202). Det understreges i Paulus' brev til Korintherne (Kor. 1,9), hvor der står følgende om åndeligt fællesskab: "Trofast er Gud, som kaldte jer til fællesskab med sin søn, Jesus Kristus, vor Herre".

En sognepræst påpeger, at man må definere, hvordan kristent fællesskab kan forstås. Hun siger: "Et kristent fællesskab består af alle døbte, hvis vi går dogmatisk til det. Men der er en fare og en styrke i begrebet kristent fællesskab". I interviewet fortsætter hun med at stille følgende spørgsmål: "Hvornår er de kristne i fællesskaber? Hvem er de kristne?" Derefter reflekterer hun over, hvordan de to spørgsmål kan besvares, og som eksempel bruger hun erfaringer fra samtaler med konfirmander og deres forældre eller dåbsforældre. Det er meget almindeligt, at de indleder samtalen med at sige: "Nu er det jo ikke fordi, at vi er særlig

kristne". Hun siger til dem, at de er kristne, hvis de er døbt og dermed en del af et fællesskab i en menighed. Desuden giver nogle udtryk for, at de ikke helt føler sig som en del af et fællesskab og undskylder med at sige: "Vi vil gerne være med, men vi ved godt, at vi ikke sidder der så tit, som de 'særlig hellige eller fromme' for at sige det lige ud".

Ovenstående afspejler Bonhoeffers syn på det kristne fællesskabs væsen som en grænsedragning mellem en form for fællesskab, der tager udgangspunkt i naturlige behov og ressourcer og det kristne fællesskab, der tager udgangspunkt i Kristi ord og gerning. Han siger, at kristologi ikke handler om at føre bevis men om at udfolde, hvor det tænkte og det gjorte, teori og praksis ikke kan adskilles (Bonhoeffer 2013).

Citaterne fra sognepræstens samtaler tyder på, at der mangler nogle af de tre faktorer, som fællesskabsfølelsen betinges af. Som nævnt indledningsvis er den første af de tre faktorer *socialt netværk*, dvs. omgangskreds, foreningsliv, frivilligt arbejde m.m.. Den anden faktor er *tillid*, det kan være til medmennesker og myndigheder, hvor *tryghed* er en del af et tillidsforhold. Den tredje faktor er *normer*, dvs. hjælpsomhed, hensyntagen til de svageste medborgere m.m..

I et kristent fællesskab indgår alle døbte ofte med nogen, de ikke kender, eller nogen de sjældent ser. Derfor vil der være forskel på, hvor udpræget fællesskabsfølelsen opleves i forhold til f.eks. opfattelse af normer og følelse af tryghed i en ny gruppe.

En af de andre sognepræster nævner, at det store kristne fællesskab består af alle døbte. Men han understreger, at der er behov for mindre grupper, hvor man er fælles om ting, der har at gøre med hverdagen og det liv, man lever. Desuden taler sognepræsten om det kristne fællesskab i centrum. Han påpeger, at det kristne fællesskab udspringer af det, der sker påskemorgen, hvor det bærende er evangeliets forkyndelse som centrum.

Bonhoeffer taler ligeledes om Gud i centrum. Gud er ikke ved grænserne, men i centrum, ikke i svagheden, men i styrken, ikke ved død og skyld, men i menneskets liv og godhed. Gud er hinsidig midt i menneskenes liv, og kirken er ikke ved grænserne, hvor menneskelig formåen kommer til kort, men i centrum (Bonhoeffer 2006).

I det følgende er der sandsynligvis nogle af de tre ovennævnte faktorer, socialt netværk, tillid og normer, som fællesskabsfølelsen betinges af i spil. En præst fra et af landsognene oplever, at ældre ikke taler så meget om det kristne fællesskab. Han mener, at det er et generationsspørgsmål, fordi mange ældre er bange for at være ekskluderende, hvorimod yngre mennesker er mere bevidste om, at kristent fællesskab giver en bestemt identitet i en

gruppe, man kan identificere sig med. Han påpeger, at inden for kristne fællesskaber bestående af yngre mennesker bliver grænserne trukket hårdere op mellem dem, der er inden for og dem, der er uden for. Han reflekterer over, at det måske er uundgåeligt i et fragmenteret samfund, hvor mange er med i forskellige fællesskaber, og derfor kan have brug for at sige: "Min identitet er kristen".

Hvis vi vender blikket mod Bonhoeffer, beskæftiger han sig ikke med et aldersmæssigt perspektiv i forhold til kristne fællesskaber, men han kæder kristologi og identitet tæt sammen. Det handler om såvel Kristi identitet som den troendes identitet i mødet med den nærværende Kristus, som er udgangspunktet for kristologien. Kristus er menigheden, og menigheden er Kristi krop her og nu. Dermed er menigheden henvist til at leve i en fortsat udleverethed, en gensidig afhængighed i et fællesskab, ikke blot til hinanden, men også til verden med en identitet som kristen (Mikkelsen 2013). Den gensidige afhængighed bliver tydeliggjort ved Bonhoeffers teologi i næste afsnit.

4.1.2 Fællesskab af troende i og gennem Jesus Kristus

Bonhoeffers forståelse af et kristent fællesskab *i* og *gennem* Jesus Kristus bygger på Jesus Kristus. Der findes ikke noget kristent fællesskab, som er mere eller mindre end dette.

Bonhoeffer siger, at kristne tilhører hinanden gennem og i Jesus Kristus.

En af teologerne mener, at fællesskab i Jesus Kristus og gennem Jesus Kristus på en eller måde når sammen, og at det er forskellige vinkler at se det på. Han påpeger, at fællesskabet i Kristus er med håbet som fortegn for Kristus. Jesus opstandelse bliver også menneskets opstandelse, og det håb, han planter, bliver det enkelte menneskes håb. Fællesskab gennem Kristus er, at kærligheden må smitte, så den bliver gensidig i fællesskabet.

Bonhoeffer siger, at fællesskab *i* Jesus Kristus er det rum, hvori mødet mellem de kristne finder sted, og hvor de er sammen som mennesker. Det væsentlige er det, der er fælles, og ikke det der adskiller mennesker fra hinanden. Fællesskab *gennem* Jesus Kristus angiver, at Kristus er den, der står imellem de troende og forbinder dem i fællesskabet på en måde, så de kan leve sammen som frie og dog forbundne mennesker (Bonhoeffer 2014).

En anden teolog redegør for sin forståelse af trosbegrebet i et fællesskab og siger: "For mig er det lige så meget fællesskab *om* Jesus. Hvis man er fælles *i* Jesus, er det i min forståelse fuldstændig den samme tro, man har. Men hvis man er fælles *om*, er det ikke nødvendigvis sådan, at jeg tror det samme som sidemanden". Teologens udsagn om trosbegrebet kan tolkes således, at det ikke indbefatter mødet i kirken. For Bonhoeffer forudsætter forståelsen

af trosbegrebet en ekklesiologisk kontekst, hvor trosbegrebet flyttes fra det individuelle til det sociale. Han forstår kirken som et fællesskab af troende (Nielsen 2004).

En af de fem teologer forstår et fællesskab af troende som at leve af evangeliet og af at forkynde Guds kærlighedserklæring. Han mener, at hvis mennesket virkelig tager imod Guds kærlighedserklæring, så bliver det et levende fællesskab af troende, men hvis kærligheden lukkes ude, så dør den og fællesskabet. Han siger: "Kærligheden lever af at blive delt mellem mennesker, da det modsat al menneskelig logik er sådan, at jo mere du giver, desto mere får du. Troen sætter frugter".

Bonhoeffer udtrykker det således, at man lærer Gud at kende i åbenbaringen af hans kærlighed, ved hvilken man også lærer det andet menneske at kende, idet Gud byder os at elske vor næste. Ifølge Bonhoeffer er medmennesket uendelig vigtig, fordi han er det for Gud. I kærlighedens væsen ligger implicit en vilje til at danne et fællesskab i kærlighed og genkærlighed, men det hele udspringer af troen og ikke af en forventning om genkærlighed (Tudvad 2014).

En anden sognepræst taler om et organisk fællesskab, der kan skifte karakter efter behov hos de troende. Han understreger, at fællesskabet udvikler sig hele tiden og skal være omskiftelig efter nødvendighed, men ikke ukendelig. Der skal være sammenhæng mellem menighedslivet og hverdagslivet.

Bonhoeffer skriver om betydning af livet og troen i hverdagen i et af de sene vennebreve ud fra egne erfaringer. Under nazismen og fængselsopholdet erfarer han, at han først lærer at tro gennem opgaver, succes, nederlag, erfaringer og rådløshed i hverdagen. Derved har han lært, at kristen tro er hengivelse (Bonhoeffer 2006). Som Lodberg skriver, er tro ikke en menneskelig viljeshandling, men en anerkendelse af at vi lever i en virkelighed, der er bestemt af Gud, og vi skal afgøre, om vi vil lade troen på Gud gælde for egen eksistens (Lodberg 2015).

4.2 Kendetegnende for fællesskab i folkekirken

I dette afsnit er hensigten at finde frem til, hvad informanterne mener, der kendetegner *fællesskabet i folkekirke*. Det undersøges ved at fokusere på fælles aktiviteter i kirken, for hele menigheden og for mindre grupper samt fællesskab i dåb og nadver, da det kan give et billede af fællesskabet i folkekirken. Som i forrige afsnit inddrages Bonhoeffer til at belyse og understrege informanternes meninger og udsagn.

4.2.1 Folkekirken og fællesskab

En informant fra et af sognene forstår det kristne fællesskab som kirke på fire niveauer. De første tre niveauer er den lokale kirke, den regionale kirke i provstiet og den økumeniske eller den globale kirke. I samtalen benævner han det fjerde niveau som den usynlige kirke, der måske er den vigtigste, men som han siger, den kan være svær at forholde sig til, da den eksisterer i prædiken og i sakramenterne. Den lokale kirke er synlig som bygningen af sten med mennesker i og om kirken. Videre nævner informanten, at den regionale kirke eksisterer i det synlige samarbejde, der er mellem provstiets præster, menigheder og biskoppen, mens den økumeniske kirke ikke er synlig i hverdagen.

Bonhoeffer sondrer også mellem den synlige og usynlige kirke. I sine ekklesiologiske overvejelser beskriver han det således, at troen ser den usynlige kirke (Jesu Kristi kirke) i den synlige og historiske kirke, der kan erfares. Han taler om, at kirken er synlig som socialt væsen og usynlig som Kristi legeme (Tudvad 2014).

Informanten taler desuden om den kropslige kirke og det kropslige fællesskab, hvor han nævner, at prædiken er mundtlig, og menigheden indtager i fællesskab nadveren og hører orglet. Menigheden bekender sammen med munden. Han omtaler Kristi kirke som en krop, der rækker ud og berører de andre tre niveauer af kristne fællesskaber i Kristus og dermed i kirken. For Bonhoeffer er udgangspunktet i kristologien den nærværende Kristus, som har legemliggjort sig i den kristne menighed og troen på, at Gud fortsat åbenbarer sit væsen i kirken, hvor Kristus er menigheden, og menigheden er Kristi krop (Mikkelsen 2013).

En mere konkret betydning af menighed giver en person fra et landsogn udtryk for, da han fortæller, at menigheden er hans kristne fællesskab. Han siger, at de ikke taler om fællesskabet i menigheden, men de taler om, at det er dejligt, når der kommer mange til gudstjenesten og til møder i sognehuset. For ham er det vigtigt, at gudstjenesten er ens uanset, hvilken kirke han kommer i, fordi han oplever fællesskabet, når liturgi og budskab er nogenlunde ens. I denne sammenhæng er det tydeligt, at tillid og tryghed har stor betydning.

Bonhoeffer ser kirken som et *timeligt fællesskab*, der lever sit liv i historien, og et *evigt fællesskab* der er givet af Gud. Bonhoeffer skriver, at kirken har sin grund i sig selv og kan kun bedømmes af sig selv. Grunden er, at Kristus' stilling til kirken er dobbelt. Han er fundamentet, hjørnesteinen, begynderen, bygmesteren, men han er også til hver en tid nærværende i kirken (Tudvad 2014). Som det følgende viser, er et af folkekirkens kendetegn et timeligt fællesskab og et evigt fællesskab, men det bliver beskrevet med andre ord.

En af de fem teologer fremhæver, at den danske folkekirke stort set er det eneste fællesskab, hvor man ikke bliver målt ud fra interesser, indkomst, kultur, politisk overbevisning, sted, rig, fattig. Derfor kan kirken byde på en menneskelig og guddommelig universel oplevelse af enhed og fællesskab uanset, om man er dronning eller hjemløs. Forklaringen kan være, at vi oplever en form for fællesskab i kirkerummet som fælles ramme, der giver følelse af socialt samvær, der er præget af tillid og tryghed. Teologen understreger, at man ikke kan tale om en A- og en B-menighed, da folkekirkens største kvalitet er, at alle er en del af fællesskabet.

Bonhoeffer taler om, at som fællesskab i Kristus er kirken både den tilgivne synders og den trøstede anfægtelses sted. Han forklarer, at et sandt fællesskab ikke er en organisk eller mystisk enhed, fordi personerne forbliver adskilte og forskellige. Men for Gud er man lige, som man er lige for loven, og ingen er mere værd end andre (Tudvad 2014). Her bliver Bonhoeffers forståelse af sammenhæng mellem kristologi, ekklesiologi og kristen etik tydelig.

Flere informanter oplever dog, at 'en A- og en B-menighed' i nogle situationer kan kendetegne folkekirken. En sognepræst fortæller, at når hun efter en gudstjeneste går til kirkekafe, hører hun ikke et ord om det, der skulle binde kristne sammen efter gudstjenesten. I gruppen, der drikker kaffe sammen, taler man om, at nogle børn larmer ved en barnedåb, eller det er forfærdeligt, at der er en, der fotograferer. Gruppen har på forhånd defineret et fællesskab, der er anderledes end et fællesskab for dem, der en gang imellem kommer 'på besøg' i kirkerummet.

I ovenstående er der defineret to typer fællesskaber, som lapper over hinanden. Der er det store åbne fællesskab i folkekirken, hvor alle altid må komme og være en del af menigheden og det nære ved den enkelte kirke med et kristent fællesskab, der kan være for en 'lukket' gruppe. Ind i mellem oplever præsten et etisk dilemma, når hun står mellem de to former for kristent fællesskab. Men siger hun: "I forhold til kristent fællesskab er det vigtigt ikke at vise mistro eller sætte spørgsmålstegn ved menneskers motiver".

Bonhoeffer gør opmærksom på, at det kristne fællesskab er en gave fra Gud. Han siger, at det, der kan forekomme os svagt og ringe, kan være stort for Gud, derfor skal vi ikke i tide og utide tage temperaturen på det kristne fællesskab. Vi hindrer Gud i at lade fællesskabet vokse, hvis vi beklager os over, at alt er ringe og ikke lever op til, hvad vi forventer. Bonhoeffer siger desuden: "Det gælder i særlig grad også, hvad angår de ofte hørte klager fra (....) menighedsmedlemmer over deres menigheder" (Bonhoeffer 2014 s.22).

Bonhoeffer understreger, at mange gange går et kristent fællesskab i stykker, fordi det eksisterer ud fra et ønskebillede. Han siger, at en alvorfuld kristen ofte vil have et bestemt

billede af karakteren af dette fællesskab og vil være indstillet på at virkeliggøre det. Men det er Guds nåde, at den slags drømme mislykkes (id.).

En sognepræst oplever, at sognekirken er et åbent og inkluderende fællesskab men med undtagelser. Han siger, at fællesskabet i kirken kan blive udfordret, og at forskellen mellem 'de almindelige mennesker' og 'kernemenigheden' kan blive stor ved enkeltsager. En anden sognepræst beskriver tilsvarende på en anden måde. Han taler om et 'smalt' fællesskab i folkekirken, der mange gange har nok i sig selv. Han mener, at det kan føre til et misforhold mellem de aktive i menigheden og den øvrige menighed. Han udtrykker det således: "Man tror, at man rækker ud, men det gør man egentlig ikke".

For at belyse ovenstående inddrages følgende fra Harbsmeier, der skriver om "kirke og hverdagskultur – eller kirke og folkelighed", hvor han giver udtryk for, at de fleste kirkefolk betragter salmebog og liturgi som antimodernistiske bolværker, der holder al modernitet udenfor: "Ingen guitar i gudstjenesten, for det er vigtigt at markere sig imod hverdagskultur" (Harbsmeier 2008 s.312). Han mener, at kirken og menigheden ender i en 'outsiderposition', og bliver kvalitativt marginaliseret. Det illustrerer han ved hjælp af en analyse (Thomas Ziehe) af den moderne hverdagskultur, som er kendetegnet af tre ting, der står imod traditionel dansk kirkesyn: 1) Hverdagskulturen er international, hvilket er i modsætning til den lutherske kirke, som typisk er en blanding af kristendom og det nationale. Nationalismen er ikke bare en overdrivelse af noget godt, den er ukristelig og ikke harmløs, når den fremtræder i hyggelig dansk skikkelse. 2) Hverdagskulturen er ikke normativ, man må selv finde sin egen stil, da der er forskellige måder at gøre det bedste på. 3) Der er ingen forskel på lav- og højkultur, man blander tingene i medierne og i hverdagen. Kun kirken forsøger at holde dem adskilt (id.).

Det sociale element og behovet for et medmenneske taler en af sognepræsterne også om. Han giver udtryk for, at det kan være vanskeligt at afgrænse, hvad der er kristent fællesskab, da han oplever det i såvel sociale relationer i lokalsamfundet som i den lokale kirke.

Han fortæller, at da han kom som præst på landet fra en stor by, syntes han ikke, at der foregik særlig meget i kirken. Men det gik op for ham, at mange af dem, der sad i kirken om søndagen, var meget opmærksomme på hinanden i løbet af ugen, hvor de besøgte hinanden og hjalp hinanden. Nu forstår han det som en diakonal opgave og konkluderer, at det er en næstekærlig handling og en del af det kristne fællesskab i hverdagen.

Som tidligere nævnt er Bonhoeffers kirkebegreb socialt anlagt, og han forstår på en helt grundlæggende måde kirken som et fællesskab af troende. Det enkelte menneske har brug for de andre og omvendt. Han skriver i et vennebrev: "De (præsterne) skal tage del i det

menneskelige fællesskabs verdslige opgaver, ikke herske, men hjælpe og tjene. De må fortælle mennesker i alle erhverv, hvad et liv med Kristus er, hvad det betyder at være til for andre” (Bonhoeffer 2006 s.207).

Det synlige fællesskab, som sognepræsten har oplevet i landsognet, beskriver informanterne i forbindelse med fælles praksis og aktiviteter i andre sammenhænge, som fremgår af det følgende afsnit.

4.2.2 Fælles praksis og aktiviteter i menigheden

Informanterne fortæller, at kirken har stor betydning som ramme for aktiviteter med kirkelige handlinger, andagter, forfatter- og musikgudstjenester, foredrag, højskoledage og studiekredse, hvor ritualer, handlinger og salmer er genkendelige.

En af teologerne erfarer betydningen af genkendelige ritualer som præst på hospice, hvor hun har fået en anderledes oplevelse af det kristne fællesskab. Hun fortæller, at det har overrasket hende i mødet med mennesker fra forskellige sociale lag, hvor aktive, bevidste og udøvende de er i deres adfærd i forhold til at bede, at tale om tro, at have en trang sidst i livet til at være en del af et ritual, en gudstjeneste, nadver eller velsignelse. Afslutningsvis siger hun, at det nok er noget, der ligger dybt i flere mennesker, end man egentlig tror.

I flere samtaler giver informanterne udtryk for refleksioner over, hvornår forskellige aktiviteter og fællesskaber i kirken, som de nævnte ovenfor, kan forstås som kristne eller ikke-kristne. I det følgende beskrives tre forskellige arrangementer, som informanterne har fortalt om. En sognepræst mener, at man skal tænke sig om i forhold til, hvad formålet er med de aktiviteter, der bliver sat i gang ved kirken. Hun nævner babysalmesang:

”Jeg må med skam sige, at det er meget sjældent, at en af os præster er repræsenteret ved babysalmesang. Det er en succes. Men hvorfor er det en succes i forhold til menighedslivet? Hvorfor har vi det? Det kunne positivt føre til, at man begynder at komme i kirken eller måske får sit barn døbt. Men jeg tror, kun det sker, hvis der er en præst til stede, fordi man kan indgå i dialog med disse mødre og fædre. De kan stille spørgsmål, de måske ellers ikke får stillet”.

En person fra et sogn oplever, at spagettigudstjenesten er populær, fordi det er en nem og praktisk løsning for en travl børnefamilie, hvor maden står på bordet efter gudstjenesten. Hun mener, at kirken bliver skubbet i baggrunden i sognet, hvor den vælges til og fra afhængig af andre hensyn. En anden sognepræst fortæller, at en borger har et ønske om et arrangement i kirken med sange fra højskolesangbogen men uden Fadervor, da borgeren ikke tror på det, ’der foregår’ i kirken. Men borgeren understreger, at det er hans kirke. Sognepræsten mener, at han skal forkynde for dem, der vil høre om Jesus. Han kan ikke pådutte andre en oplevelse af et kristent fællesskab i kirken, hvis de ikke ønsker det, da forudsætningerne skal være til

stede for begge parter. Han understreger, at kirken bestemmer tilbuddene, så må folk komme, hvis de har lyst. For ham er en religiøs begrundelse nødvendig, hvis borgere ønsker at bruge kirken. Når borgeren mener, at det er hans kirke, må man antage, at han forstår kirken som et offentligt rum, der er tilgængeligt for alle, og som kan danne ramme for et fællesskab (Lodberg 2013).

Bonhoeffer inddrages i et forsøg på at blive klogere på de tre situationer, hvor flere informanter har stillet spørgsmålet om, hvornår aktiviteter og fællesskaber i kirken kan forstås som kristne eller ikke-kristne. Som tidligere nævnt er Bonhoeffer optaget af den aktuelle politiske, kulturelle og kirkelige situation samt samfundets udvikling.

For Bonhoeffer er den kristne etik bundet til det konkrete, levede liv, og kirken er et synligt fællesskab af mennesker af kød og blod. Det er ikke sjælevenskab eller sindelagsfællesskab, men menigheden er et ånds- og kærlighedsfællesskab, hvori og hvorover ingen nyder nogen privilegeret status i kraft af deres samfundsmæssige position (Tudvad 2014).

De tre beskrevne situationer er aktiviteter, hvor kirken forsøger at agere i den aktuelle tid og imødekomme moderne menneskers behov. Bonhoeffer stiller lignende spørgsmål som informanterne. Det er spørgsmål, som f.eks. "Hvad betyder en kirke, en menighed, et kristent liv?" (Bonhoeffer 2006). Han reflekterer over, hvordan erkendelsens grænser flyttes i takt med den videnskabelige udvikling og mener, at Gud derfor skubbes længere væk på det alment menneskelige område. Bonhoeffer påpeger, at når Gud skubbes ud af den 'menneskelige eksistens' offentlighed', har det ført til et forsøg på at fastholde Gud på 'det personlige, indre og private plan'. Ethvert menneske har en privat sfære (id.). Bonhoeffers syn på, at Gud ikke er offentlig synlig hos det moderne menneske, men forsøges fastholdt i det enkelte menneskes private sfære, kan måske være tilfældet i de tre beskrevne situationer.

Et synligt fællesskab i kirkerummet og i menigheden er ved dåben, som blikket herefter rettes mod.

Fællesskab i dåb

En sognepræst oplever, at der til dåbssamtaler bliver talt om kristendom og fællesskab, som værdier forældrene gerne vil opdrage deres børn i. Forældrene taler om det, de tager meget alvorlig: at de har Guds velsignelse, så deres barn er med i et fællesskab, hvor de måske ikke kommer så tit. Men det er et sted, hvor barnet kan vide, at det altid må komme og være en del af et fællesskab. Sognepræstens erfaring er, at moderne mennesker er optaget af, at der er et sted "at høre til". Hun nævner, at dåbsforældre kan opleve, at det virkelig sluttede kristne

fællesskab er, hvor menigheden sidder fordybet i salmer og bøn og evangeliet under gudstjenesten.

Bonhoeffer knytter dåb og efterfølgelse sammen. I denne analyse udelades begrebet 'efterfølgelse', da det bliver for omfattende at medinddrage. Bonhoeffer skriver om, at barnedåben er en absolut éngangshandling, som kaster et betydningsfuldt lys over barnedåben. Der kan ikke herske tvivl om, at barnedåben er ret dåb. Den kan ikke gentages, og derfor må der findes bestemte grænser for brugen af den. Dåben er ikke menneskets tilbud, men Jesu Kristi tilbud og er en nådegave skænket til kirken, som skal modtages og bruges i tro. Af den grund kan dåben være et trosvidensbyrd for menigheden. Barnet kan selvfølgelig ikke selv bevidst tilegne sig Guds nåde, men så gør menigheden det på barnets vegne, og forældre samt faddere lover at oplære barnet i den kristne tro (Bonhoeffer 2006).

Nogle af informanterne taler om fællesskab i dåben og giver som tidligere nævnt udtryk for, at alle døbte i folkekirken hører til det kristne fællesskab, hvor ingen er ladt ude, selv om det for nogen er fjernt. En sognepræst har tænkt over, om det dalende dåbstal er udtryk for mislykket forkyndelse i kirken, men på den anden side oplever hun, at dåbssamtaler viser, at moderne mennesker tager fællesskabet og fælles værdier alvorligt, selv om de ikke kommer så tit i kirken.

I stort set alle interviews bliver det understreget, at det har betydning for de fleste danskere "at høre til" en bestemt kirke, selv om de ikke kommer der.

En præst reflekterer over, hvad det betyder, at hun har begravet et barn, der ikke er døbt. Hun stiller spørgsmålet, om hun som præst udvander det kristne fællesskab ved at gøre det. Hun siger: "Det er jo en betragtning over for definitionen af et kristent fællesskab". Men hun har ikke været i tvivl om, at hun ville gøre det. Bonhoeffer skriver i et af vennebrevene om netop dette, hvor han efter overvejelser er nået frem til, at det er afgørende for ham, at Gud først og fremmest elsker det udøbte barn. Han påpeger, at der ikke er en lov om barnedåb i Det Ny Testamente (Bonhoeffer 2006). Bonhoeffer understreger Guds kærlighed til det udøbte barn. Som det fremgår nedenfor giver flere informanter udtryk for, at Guds kærlighed og fællesskabet også bliver tydelig i forbindelse med nadveren.

Fællesskab i nadver

Flere af informanterne nævner nadveren som Guds kærlighedserklæring i et nærværende og stærkt fællesskab i gudstjenesten, hvor menigheden bliver forbundet gennem et lille stykke brød, der er som en surdej, der bliver rakt til næsten og gærer videre. I Første Korintherbrev

10,16-17 taler Paulus om nadveren, hvor han siger: "Velsignelsens bæger, som vi velsigner, er det ikke fællesskab med Kristi blod? Brødet, som vi bryder, er det ikke fællesskab med Kristi legeme? Fordi der er ét brød, er vi alle ét legeme, for vi får alle del i det ene brød."

En sognepræst fortæller, at det er vigtigt for hende at have øjenkontakt i forbindelse med at dele brød og vin ud, da hun oplever et nærvær, hvor man ser hinanden og er sammen i en form for forening i et fællesskab: "Vi spiser sammen og ser hinanden som ligeværdige parter".

En anden sognepræst siger, at nadveren er fællesskabskonstituerende, da der er et fællesskab med Gud og med dem ved siden af. Når hun spørger konfirmanderne om, hvad de bedst kan lide ved gudstjenesten, så svarer 80 % af dem, at det er nadveren. De har gjort noget, de ikke helt forstå, men der sker noget i det fællesskab. Sognepræsten mener, at dette fællesskab har fremtiden for sig. Desuden oplever hun større deltagelse ved nadveren nu end tidligere, og det er i modstrid med den øgede sekularisering. De fleste dåbsfamilier deltager i nadveren, selv om de sjældent kommer i kirken. Det var ikke tilfældet for ti år siden.

I Bonhoeffers forståelse er skriftemål og nadver knyttet tæt sammen, hvor skriftemålet har haft stor betydning. Han mener, at gennembruddet til fællesskab, til korset, til det nye liv og til visheden sker i skriftemålet. Han skriver, at skriftemålet ikke er lov, men et tilbud om guddommelig hjælp til synderen som forberedelse til fælles gang til nadveren (Bonhoeffer 2014). Det fremgår tydeligt, at synet på skriftemål i forbindelse med nadveren har ændret sig siden Bonhoeffers tid. I dag har nadveren den største betydning, og kun få danske kirker har stadig tilbud om skriftemål inden søndagens højmesse.

4.3 Samfundsudviklingen og fællesskabet i folkekirken

I dette afsnit undersøges, hvad informanterne mener om folkekirken og religion i det offentlige rum, da kristendom og religion er en offentlig sag. Desuden undersøges, hvordan informanterne ser forandringer i folkekirkens virke, og hvilken betydning samfundsudviklingen har for fællesskabet i folkekirken, da det er vigtigt, at folkekirken er bevidst om udviklingen og handler derefter. Afslutningsvis rettes blikket mod kommunikation som et redskab i relationen mellem kirke og samfund. Udover Bonhoeffer inddrages danske teologer og samfundsdebattører, der beskæftiger sig med samfundsudviklingens betydning for folkekirken og religionen.

4.3.1 Folkekirken i det offentlige rum

En af teologerne siger, at kirken aldrig kan isolere sig, hvilket svarer til Bonhoeffers udsagn om, at kirken er et offentligt rum, som er en del af samfundet. Teologen fortsætter: "Stat, kirke og skole er en fantastisk del i det folkelige, som er vigtig at bevare efter Grundtvig. Når kirkens værdier trædes under fode, må kirken sige fra og tale synden imod, ellers går vi dens ærinde". Bonhoeffer er optaget af grænsen mellem evangelium og politik, kirke og stat. For ham er grænsen teologisk bestemt. Han gør opmærksom på, at kirken i sit væsen er fællesskab og kan ophøre med at være kirke, hvis den ikke handler efter, at Guds ord er en afgørende forudsætning for kirkens eksistens i samfundet, da det gælder for enhver uanset, om tilhørsforholdet er religiøst, politisk eller etnisk (Lodberg 2013).

Måske har den nuværende tyske finansminister haft Bonhoeffer i tankerne, når han giver udtryk for, at den protestantiske kirke i Tyskland i dag er i færd med at udhule kristendommens åndelige kerne. Finansministeren siger bl.a.: "Ofte opstår det indtryk, at det i den evangeliske kirke primært drejer sig om politik, som om politiske holdninger danner et stærkere bånd end den fælles tro". Enkelte kritiske røster i Tyskland beklager, at de offentlige tyske teologer i dag bruger bibelske billeder alt for direkte og uformidlet ned over aktuelle problemer (Raahauge 2016).

En sognepræst mener, at folkekirken i det offentlige rum er en levende institution, der skal tilpasse sig fra sted til sted, der skal søges og være mulig at finde for den søgende.

For Bonhoeffer står det klart, at teologien og kirken hele tiden skal ses i forhold til samfundet. Den kan ikke nøjes med at henvise til egen tradition og historie. Omdrejningspunktet for samspillet mellem teologi, kirke og samfund er inkarnation og kristologi. Hvis en teologisk analyse af samfundet skal være relevant for såvel teologien som for samfundet, må den ikke foregive at være værdineutral i udgangspunktet, og den skal tage højde for, hvilket samfund og hvilken kultur den taler ind i og er en del af (Mikkelsen 2013).

En anden sognepræst oplever ind i mellem en skinger debat inden for folkekirken. Han siger, at når man før i tiden har talt om adskillelse i fællesskaber i folkekirken, så har det primært været mellem det missionske og det grundtvigske. Men i disse år kommer der en helt anden adskillelse eller gruppering, hvor det er politiske forskelle, der sender tråde ind i kirken, som f.eks. forholdet til flygtninge eller vielse af homoseksuelle. Han påpeger, at der på den måde sker noget med kirkens fællesskab. Der opstår andre former for fællesskaber.

I den forbindelse kan det være relevant at inddrage Viggo Mortensen. Han stiller spørgsmålet, om én og samme kirkeordning kan dække behovene for de forskellige menigheder i Danmark.

Inden for den danske folkekirke er der en ny opdeling af menigheden, hvor der kan identificeres fire typer: kernemenigheden, servicemenigheden, de trofaste kirkefremmede og patchworkmenighed. Den udvikling medfører et behov for en diskussion om prioritering og et spørgsmål om, hvilken strategi en organisation som den danske folkekirke skal følge (Mortensen 2008).

I forhold til kirken i det offentlige rum fortæller en sognepræst, at en person i menigheden har sagt: "Ja, I har nok en fin kirke, og I har fine tjenester i den, men vi taler jo ikke sammen". Hertil siger præsten, at kirken er et offentligt rum, men menigheden taler ikke sammen under gudstjenesten. Det kan man gøre før eller bagefter til kirkekaffen. Hun mener, at kirken bør sørge for moderne rammer, hvor folk kan være sammen og har mulighed for at dele: "Hvad synes du om det, du hørte i dag"? eller diskutere, hvad der i øvrigt rører sig i kirken, i menigheden eller i samfundet.

For Bonhoeffer er kristendom en offentlig sag, og kirken er en offentlig institution, hvor præsten i sin forkyndelse er udfordret til at sammenholde teologi og samfundstænkning. I disse år er der forvirring om, hvilken rolle religionen skal spille i det offentlige rum. I et af interviewene fortæller én af præsterne, at han gerne så den danske folkekirke melde mere klart ud og være en mere bekendende kirke. Og en synlig ledelse med klar udmeldinger ville være en del af dette:

"Principielt kunne jeg godt tænke mig en mere synlig ledelse, mere bekendende kirke end vi har, men jeg er ikke sikker på, at de holdninger ville gå i den retning, jeg gerne vil. Hvis der var et stærkt kirkeråd eller bispokollegie med klare holdninger, ville der være mange, der ikke ville føle sig hjemme i kirken. Så derfor har jeg det fint med, at den er åben og rummelig".

Han mener, at det kan medføre frustrationer, at folkekirken rummer så mange forskellige synspunkter, og at der ikke er nogen særlig synlig ledelse. Han ønsker en mere bekendende folkekirke, hvor den kristne tro leves og Ordet forkyndes. På den anden side påpeger han, at folkekirkens styrke er den store rummelighed og accept, da der næppe er ret mange andre kirker i verden, der kan rumme så mange forskelligheder.

Bonhoeffer siger i et oplæg om begrebet *bekendelse* set ud fra et sandhedsbegreb, at sandhed i kirken må forstås som Ordets sandhed. Ordet i kirken er henholdsvis Guds og den bekendende, talende menigheds ord. I kirken er menneskets ord den *rette lære*, og derfor bliver begrebet *lære* dannende for begrebet *bekendende*. Når Bonhoeffer beskriver bekendelsens betydning i politiske konfliktsituationer, anvender han begrebet *status confessionis*. Det er senere brugt andre steder i verden i sådanne situationer bl.a. i Sydafrika (Tudvad 2014).

Som tidligere nævnt kommer der i disse år adskillelse i fællesskaber inden for folkekirken som f.eks. i forholdet til flygtninge. En af teologerne giver udtryk for, at fronter brydes, når fremmede og mennesker med andre religioner kommer til. Han siger: "Nogen mener, at vi skal holde os langt fra dem og andre, at vi skal tage ordentlig imod dem, men som Paulus kom athenerne i møde, må vi også komme dem i møde".

Dette udsagn fører videre til næste afsnit om det religiøse landskabs mangfoldighed.

4.3.2 Kirken i et mangfoldigt religiøst landskab

I interviewene stiller flere informanter spørgsmål, som f.eks. følgende uden at kunne give svar på dem: Er flertallet af danskere alligevel religiøse, når de oplever at møde en anden religion? Eller må de erkende, at de ikke er særlig religiøse, og at de kan lige så godt tone rent flag? Eller vil der vise sig en øget pendulfart mellem forskellige religioner?

At det religiøse landskab i Danmark er mangfoldigt, fremgår af rapporten

"Menneskerettigheder i Danmark, Status 2013". Størstedelen af befolkningen, 79 %, tilhører pr. 1. januar 2013 folkekirken. Her skal bemærkes, at medlemstallet er højt, og mange børn bliver døbt i Danmark i forhold til andre lande. Medlemstallet er dog faldende, og i 1990 var procentandelen på 89 %. Det anslås, at cirka 4 % af befolkningen (ca. 207.000 indbyggere) er muslimer (2007-tal). Der antages at være omkring 7.000 jøder i Danmark. Derudover er der et mindre antal tilhængere af de øvrige religioner og tilhængere af andre livsanskuelser. Ud over folkekirken findes der over 130 anerkendte og godkendte trossamfund (Menneskerettigheder i Danmark, Status 2013).

Det religiøse landskabs mangfoldighed betyder også, at andre religioner og religiøse synspunkter gør sig gældende og ind imellem udfordrer den kristne selvopfattelse hos danskerne. Som det til tider fremgår af medierne, er biskopper og præster inden for den danske folkekirke ikke nødvendigvis enige i, hvordan kirken skal forholde sig til tidens problemstillinger.

Det kan være spørgsmål vedrørende udefrakommende og anderledes mennesker med anden kultur og religion. I forbindelse med sådanne meningsudvekslinger problematiseres til tider, at kirken bliver politisk. Et aktuelt eksempel er fra april i år, hvor en gruppe præster anklager biskopper for misbrug af embede, da biskopperne som enkelt personer har svaret på spørgsmål fra en journalist og udtalt sig om ytringsfrihed og radikaliserings af imamer. Det har medført en åben polemik blandt teologer (Hornbech 2016).

En af de største udenrigspolitiske kriser for Danmark i efterkrigstiden er karikaturtegningerne af profeten Muhammed. Det er en krise, der har med religion, værdier og ideer at gøre, hvilket udgør et særligt problem. Kristendommen har som den dominerende religion i Danmark gennem de sidste hundrede år været det på en folkekirkelig måde, hvor den ikke har været særlig tydelig som religion med et bestemt moralkodeks. Der er snarere sket det, at kristendom og dansk nationalkultur er smeltet sammen. Men nu virker Danmark mere multireligiøst end tidligere og det har affødt tre reaktioner i den offentlige debat (Hansen 2013). Den første reaktion er en kristen oprustning, som især Tidehverv står for, hvor de kulturelle og civilisatoriske konflikter bliver tolket som en 'religionskrig', en konflikt mellem det moderne og det traditionelle.

En anden reaktion er en opblussende religionskritik og ateisme, hvor religionen bliver set som roden til alt ondt, og hvor kristendommen bliver kritiseret mindst lige så meget som andre religioner.

En tredje reaktion betragter Hansen mest som en principiel mulighed, der går ud på, at Islams tilstedeværelse kan gøre danskerne mere opmærksomme på 'deres egen religion'. Islams indtog i Danmark udfordrer den selvforståelse om, at vi ikke er så religiøse, at det gør noget, og at det netop er en særlig og en fin måde at være kristen på (id.).

Et andet blik på dette er Bonhoeffers tanke om den religionsløse tid. I et af vennebrevene fra april 1944 forsøger Bonhoeffer at blive afklaret om følgende spørgsmål: "Hvad er kristendommen, og hvem er Kristus egentlig for os i dag, og hvordan kan Kristus blive det moderne, autonome menneskes Herre, det menneske som ellers ikke vil vide af nogen herre"? Bonhoeffer mener, at man ikke kan tale om disse spørgsmål, da der mangler ord til det, fordi religionens tid er forbi. Der kommer en religionsløs tid, hvor folk ikke kan være religiøse. Det gælder alle, også de der betegner sig som religiøse, selv om de ikke praktiserer det. Bonhoeffer forklarer det således, at de religiøse taler om Gud som en gud, der løser alle problemer på en overnaturlig måde, når deres menneskelige erkendelse ophører, eller når deres kræfter svigter (Bonhoeffer 2006).

Følgende er et eksempel fra den aktuelle debat mellem medlemmer af Ateistisk Selskab og præster i folkekirken. I et indlæg svarer formanden for Ateistisk Selskab en sognepræst, der har skrevet om kirkens positive rolle i samfundet. Formanden påpeger, at sognepræsten ikke fremfører en kvalificeret argumentation og siger: "Gunstige fællesskaber er ikke afhængig af religion og kirke" (Stjernholm m.fl. 2016). Han påpeger, at sognepræsten skriver om tiltag inden for folkekirken, der allerede er i gang uden for kirken. Det drejer sig f.eks. om kirkens

bidrag på det kulturelle og uddannelsesmæssige plan samt det sociale aspekt. Desuden mener formanden for Ateistisk Selskab, at sjælesorg, samvær, og velgørenhed ikke er betinget af tro. Når en sognepræst vil forsvare fællesskaber, der ikke nødvendigvis er afhængig af religion og kirke, ville Bonhoeffer sandsynligvis påpege, at *kristent trosforsvar* (kristen apologetik) for det første er *meningsløst*, da det er et forsøg på at gøre mennesker afhængig af noget, de ikke længere har brug for. For det andet er det *ufint*, fordi det kan være et forsøg på at udnytte menneskers svagheder. For det tredje er det *ukristeligt*, fordi Kristus bliver forvekslet med et bestemt stadie i menneskers religiøsitet, dvs. med en menneskelig lov. Verdens myndighed bliver kun forstået bedre, end den forstår sig selv, når det er ud fra evangeliet og ud fra Kristus (Bonhoeffer 2006).

I det følgende taler informanter om deres syn på forandringer i folkekirkens virke, hvilket bliver belyst med forskellige udsagn og meninger.

4.3.3 Forandringer i folkekirkens virke

En sognepræst i et landsogn oplever, at fællesskabet i dag er koncentreret omkring kirke og sognehus i højere grad, end det var tilfældet tidligere. Kirken bliver forstået som søndagens menighed, hvor den tidligere har været centrum i landsognene med fællesskaber inden for foreninger, missionshus og forsamlingshus. Disse fællesskaber er i opløsning mange steder. En præst fra et andet landsogn mener, at der gives noget på landet i kraft af geografi, som ikke gives i byen. På trods af forandringer er folk på landet ikke i tvivl om, hvor deres kirke ligger. I byen er kirken ikke tydelig i gadebilledet, der skal man lede efter den. Et par personer fra landsogne fortæller, at de samme mennesker kommer uge efter uge til arrangementer i kirken og sognehuset. De oplever, at mange af dem, der ikke kommer i kirken, har et forældet syn på det at være kristen og en gammeldags forståelse af kirkens virke, der derfor ikke siger dem noget. De to giver udtryk for, at de ikke ved, hvad der skal eller kan gøres for at ændre på det. Som tidligere nævnt gør Bonhoeffer sig overvejelser om kristendom og modernitet, og hvordan disse kan ses som en grundlæggende moderne kristendomsforståelse.

I et af de sidste vennebreve skriver Bonhoeffer, at han som moderne teolog føler sig forpligtet til tage fat på spørgsmål om, at kirken må ud af sin stagnation. Han skriver: "Vi må igen ud i den frie luft til den åndelige diskussion med verden. Vi må risikere at sige ting, der kan anfægtes, hvis vi blot derved kan røre ved livsvigtige spørgsmål" (Bonhoeffer 2006 s.205). Bonhoeffer vil forstå verden ud fra bekendelsen til Kristi herredømme og samtidig drive teologi med henblik på det moderne. Det er muligt, fordi hans kristologi og gudsbegreb er en tolkning

med verden forstået således, at indholdet af det moderne anerkendes. Men tolkningen er ikke kun *med* verden, den er også *mod* verden. Bonhoeffer mener, at man må anerkende en moderne gudløshed i Vesten. Når man tolker den moderne verden, som den forstår sig selv, anerkender man den gudløshed, der kendetegner moderniteten. I gudløsheden dømmes verden sig selv over for Gud. Den dom er udtryk for, at gudløsheden ikke kun er fatal, men også lykkelig som den dom Gud tager på sig. Dermed vender Bonhoeffers kristologi og gudsbegreb tolkningen *mod* verden sig atter til en tolkning *med* verden (id.).

Spørgsmålet er om kirken måske er på vej ud af sin stagnation. Som eksempel kan nævnes, at en af de interviewede præster oplever, at det over de sidste 10 år er blevet 'nemmere' for moderne mennesker at gå ind i kirken og føle sig trygge. De kan opleve, at de 'hører til' og deltager i gudstjenesten samt andre arrangementer. Hun mener, at det trods kraftig sekularisering er legalt at tale om eksistens og tro, det fælles kristne. Hun er bekymret for adskillelse mellem kirke og stat, selv om hun ikke er helt afklaret. I Sverige har hun oplevet: "At adskillelsen har betydet, at det er blevet mere elitært og nogen steder så fromt, at selv jeg som teolog får klaustrofobi. Det er en indsnævring af det kristne fællesskab". Derfor priser hun sig lykkelig for at være præst i en folkekirke, hvor den største kvalitet er, at alle er en del af fællesskabet.

Debat om adskillelse mellem kirke og stat samt om kirkens virke i det moderne samfund er ikke ny. I 1955 er der en debat om folkekirkeordning i Folketinget med bl.a. daværende kirkeminister Bodil Koch, hvor Bonhoeffer bliver brugt. Bodil Koch opfatter et kristent menneske som blot et menneske. Hun kritiserer kirken for at have været for indelukket i sin egen åbenbaringsteologi og ikke at have sprængt gærdet ud mod verden som en moderne kirke (Lodberg 2013).

Her vil det være relevant med Anders Laugesen at stille spørgsmålet: "Hvordan skal folkekirken se ud i fremtiden?" Ønsker man en konfessionskirke, der binder an til en luthersk kristendomsforståelse eller en åben folkekirke, der afspejler tidens sammensatte tro? (Laugesen 2016). Laugesen skriver, at en stor rummelighed er udviklet inden for den teologisk og kirkeligt bevidste del af folkekirkens medlemmer uden, at folkekirken officielt har taget stilling til den udvikling.

Danskernes religiøse livssyn er i hastig forandring, og langt de fleste, der er påvirket af nye religiøse ideer og begreber, er medlemmer af folkekirken og opfatter sig som kristne. Efter Laugesens opfattelse skygger den konfessionelle folkekirke i dag principielt for den frihed, som

kan sikre en folkekirke, der er i overensstemmelse med folkets mangfoldige trosforestillinger. Faren ved en manglende teologisk frihed blandt præster er, at teologi og menighedsliv ikke afspejler bredden i det danske folks trosvandring. Det er måske rettidig omhu allerede nu at overveje en konfessionsløs folkekirke med plads til alle kristne, som ønsker at være en del af det folkelige og kirkelige fællesskab, siger Laugesen. I forlængelse af Laugesens spørgsmål kan det være oplagt at se nærmere på de fire typer menigheder, som er nævnt i afsnit 4.3.1.

Kernemenigheden består af den gruppe mennesker, der enten pr. tradition eller gennem et klart og bevidst valg identificerer sig med kirken og dens budskab. De er meget trofaste og lægger vægt på deres kirkemedlemskab. Gruppen bliver mindre, fordi den som helhed består af en klar overvægt af ældre. Menighedstypen er uddøende, og det er et uløst spørgsmål, hvordan man fremover kan tænke kirke uden kernemenighed.

Servicemenigheden består af mennesker, der fortrinsvist bruger kirken ved overgangssituationer i livet, dvs. barnedåb, konfirmation, bryllup og begravelse. De har forventninger om, at kirken tilbyder passende rammer for de begivenheder. Ansatte i kirken og kernemenigheden er glad for, at kirken får mulighed for at vise, at den er vedkommende i livets overgangsritualer. Dog kan de to typer menigheder have forskellige ønsker og forventninger til f.eks. en højmesse med barnedåb og en glad familie og på samme tid plads til fordybelse og ro.

De trofaste kirkefremmede består af en gruppe mennesker, der er medlemmer af kirken. De er ikke regelmæssige kirkegængere og er ikke fortrolige med gudstjenestens liturgi og sprog, men de drømmer ikke om at melde sig ud af folkekirken.

I *patchworkmenigheden* sammensætter den enkelte sin egen religiøse opfattelse og dermed sin egen form for religion. Den gruppe er hastigt voksende i Danmark, og individualiseringen samt pluralismen i samfundet betyder, at alle religiøse opfattelser er til stede over alt på samme tid. At man sammensætter sin egen religiøse forståelse, betyder dog ikke nødvendigvis, at man melder sig ud af folkekirken og ikke kommer i den, idet man i folkekirken kan finde elementer, der passer ind i eget religiøse billede (Fusager, Skrubbeltrang 2011).

4.3.4 Samfundsudvikling og folkekirken

Flere af informanterne taler om, at kirken påvirkes af samfundsudvikling. De nævner den digitale udvikling, andre religioner, andre samfund og andre kulturer. Helt overordnet er der en række faktorer, som har påvirket situationen i Europa i det 21. århundrede. Der kan nævnes faktorer som: globalisering med lokalisering, modernisering med rationalisering, sekularisering

med en samlende de-sekularisering eller genkomst af religionen. Disse faktorer påvirker alle, også den måde det religiøse liv leves på. Resultatet af denne udvikling er en vækst i pluralismen. Den mest markante følge af denne udvikling er tab af traditioner (Mortensen 2008). Harbsmeier mener, at globalisering i dag er karakteristisk for unges gudstro og religiøsitet. Unge mennesker verden over tænker forbavsende ens, derfor blandes kulturer og dermed også religioner og gudsbilleder (Harbsmeier 2008).

Flere informanter nævner, som det fremgår i afsnit 4.3.3, at traditioner og fællesskaber, der tidligere har været i sognene, måske er i opløsning. Af sekulariseringen følger dermed, at religionen bliver en privat sag, og kristendommen bliver en sag alene for kirken.

Informanterne fra landsogne oplever negative konsekvenser af samfundsudviklingen på nogle områder. De oplever, at fællesskabet bliver påvirket af administrative rammer, som eksempel nævnes, at kommunalreformen fra 2007 har skabt afstand. En præst nævner, at fællesskabet med konfirmander flytter sig fra den lokale kirke. Han har oplevet at skulle samle konfirmander fra fem forskellige skoler. Det er et problem i forhold til den traditionelle sogneenhed, når strukturen går på tværs af sognegrænser. Tidligere eksisterende fællesskaber bliver opløst. Michael Böss beskæftiger sig med historiens betydning for individet og fællesskaberne. For samfundet medfører historieløshed, at der tæres på de store og små fællesskaber, der lever i kraft af deres mulighed for at erindre sammen. Han omtaler bl.a. kommunalreformen som et eksempel. Han mener, at reformen er kendetegnet ved en slående mangel på respekt for betydning af lokale fællesskaber, regionale kulturer og historisk identitet (Böss 2014).

En af informanterne (biskoppen) påpeger også effekten af kommunalreformen. Han er optaget af at bevare landsogne og landdistrikter, da man i mindre sammenhænge lærer, hvad det betyder at være i et fællesskab og påtage sig et ansvar. Han mener, at det har stor betydning for den enkelte videre frem i livet og tror, at mange af de personer, der sidder som beslutningstagere eller koordinerer fællesskaber, har lært at påtage sig et ansvar i et mindre fællesskab. Han oplever, at de større afstande kan være ødelæggende i et stift, da det er stiftets opgave at skabe gode betingelser for det lokale fællesskab, og det kan være svært i de små enheder, hvor samarbejdet er nødvendigt. Nogle sognepræster har flere kirker, hvor man samler menigheder, der tidligere ikke kunne drømme om at gå i nabokirken.

En sognepræst er optaget af, at kirken er stedet, hvor der skal være fokus på undervisning, dannelse, det åndelige, det kirkelige. Kirken er en enhed, som helst skal flytte sig på nogenlunde samme grund, så den kan passe til samfundet. Folkekirken må gerne være en kritisk røst med en praksis, der sætter fokus på nogle problemer i samfundet. I 1930'erne

forholder Bonhoeffer sig kritisk til samfundsudviklingen og taler om en særlig kristelig etik. Blandt andet taler han om tiden med nazismen og ungdommen, hvor han mener, at kirken skal være mere aktiv. Han vil gøre op med borgerliggørelse af kirken, så troslivet ikke er adskilt fra hverdagen. Han påpeger, at virkeligheden med hverdagen hører med til kirken, som har reduceret sig til en søndags- og højtidskirke (Tudvad 2014).

Bonhoeffer udsagn om, at kirken skal være aktiv gælder stadig. Sognepræster i den danske folkekirke er aktive med vigtige roller som præst, som formidler og underviser samt som samtalepartner ofte i forbindelse med livets svære spørgsmål. I disse sammenhænge skal kommunikationens betydning ikke undervurderes.

4.3.5 Kommunikationens betydning

Kommunikationen har en stor betydning både på det overordnede plan i folkekirken og på det nære plan ved den enkelt kirke. En sognepræst mener, at folkekirken ikke kommunikerer ret meget ud på det overordnede plan. Kirken skal være mere bevidst om mediernes rolle og de muligheder, medierne kan give folkekirken for at følge med og på den måde blive en stemme i samfundsudviklingen.

Som en ny måde at kommunikere på nævner en person fra et bysogn 'Google-kirke', der f.eks. kan tilbyde sms-andagter, som den enkelte kan benytte sig af uanset, hvor man befinder sig, og hvornår man ønsker det. Men som han bemærker, fjerner det mulighed for et fællesskab. Over de sidste årtier er Bibelen eller dele af den nyoversat, som f.eks. Bibelselskabets autoriserede oversættelse fra 1992 og Den Nye Aftale (Bibelselskabet 2007). Flere nyere oversættelser findes som lydbøger og e-bøger på internettet. I en omtale af en ny oversættelse af Det Gamle Testamente påpeges det, at hensigten har været at udvide sproget som et supplement til den autoriserede oversættelse, så den kan levere et fundament til et bredt og hverdagsnært sprog til at tale om tro og åndelighed (Bjerre 2016).

På det nære plan har kommunikationen stor betydning ved gudstjenesten og ved de samtaler, som præsten har med medlemmer af menigheden i forskellige sammenhænge. Flere sognepræster taler om udfordringen i at formidle, både mundtligt og skriftligt, og vigtigheden af at bruge sproget konstruktivt, når sprog og udtryk forandres. Som eksempel nævnes kirkebladet med de ord, udtryk og billeder, der bruges. Stort set alle informanter mener, at bladet er et vigtigt kommunikationsmiddel, der kan skabe en form for fællesskab med borgerne i sognet.

En sognepræst påpeger dog, at f.eks. signalerer forsiden af bladet ofte, at det er til en bestemt målgruppe, og siger hun: "Når man læser bladet, kan der stå ti dogmatiske ord, hvor fællesskabet er defineret, og som mange ikke forstår". En anden sognepræst mener, at der er tale om et generations skel med kirkebladet. Når han taler med dåbsforældre, der skal bestille dåb, har de ikke brugt kirkebladet men kirkens hjemmeside. Han nævner, at der i et tidligere embede er ansat en kommunikationsmedarbejder to timer om ugen for at lave hjemmeside, facebookside, plakater, annoncering og lignende.

Som tidligere nævnt har en præst oplevet at stå mellem to grupper af fællesskaber. I den forbindelse påpeger hun sprogets og kommunikationens betydning, når hun er placeret mellem en inderkreds, der bruger et indforstået sprog, og udefrakommende, der ikke er fortrolig med kirkens sprog. Som præst kan hun føle, at hun skal forsvare og varetage 'det sekulære' mere end 'det kirkelige'.

Bonhoeffer giver udtryk for noget lignende. I et vennebrev skriver han, at han har nemmere ved at tale med de religionsløse om Gud end de religiøse. Han bliver 'mundlam', når de religiøse taler i en religiøs terminologi. Han får det på en eller anden måde kvalmt og ubehageligt (Bonhoeffer 2006 s.125). Desuden skriver Bonhoeffer om berettigelsen til at tale og om brug af ord i en samtale. Som nævnt i afsnit 1.4 påpeger han, at ethvert ord handler om en dobbelt forbindelse til andre mennesker og til en sag, derfor må relationen være synlig i hvert ord. Et ord uden relationer er tomt og indeholder ingen sandhed.

I en af samtalerne bemærker en sognepræst lidt ærgerlig:

"Det er interessant, hvad Svend Brinkman siger om at afvikle sig selv, han siger i virkeligheden det, som kirken altid har sagt – bare uden Gud. Hvorfor pokker er det, at det slår igennem på den måde, og hvad er det, de kristne fællesskaber ikke får formidlet på samme måde afgørende måde. Der, hvor vi ikke må tale om synd, har han et sekulært syndsbegreb. Svend Brinkman kan formidle noget, - kirken ikke har kunnet, - hvorfor?" (Brinkmann 2014).

Måske har Bonhoeffer givet svar i et vennebrev fra maj 1944, hvor han skriver, at kirken har brug for et nyt sprog til at forkynde med. Han siger, at sproget ikke skal være religiøst, men det skal kunne forstås, forløse og befri som Jesu Kristi sprog (Bonhoeffer 2006).

4.4 Folkekirken som institution og sammenhængskraft

I dette afsnit undersøges, hvordan informanterne opfatter folkekirken som institution i det danske samfund. I forbindelse hermed indgår et eksempel om kirketælling og et andet om homoseksuelles ret til at blive gift i folkekirken. Afslutningsvis søges svar på, hvordan informanterne ser opretholdelse af kirken og kirkens rolle som sammenhængskraft.

4.4.1 Kirken som institution

Om kirken kan betragtes som en institution eller ej, kan der være uenighed om, men det bliver for omfattende at diskutere det i denne sammenhæng.

I nærværende undersøgelse har informanterne forskellige meninger om kirketællinger af gudstjenestedeltagere, pårørende ved begravelser og gæster ved bryllupper. Tællingerne er foretaget over de sidste år for at give et fuldstændigt billede af, hvor mange der benytter kirken i løbet af året og dermed give et billede af kirkens placering i lokalområdet. I en undersøgelse af folkekirkens aktivitets- og deltagerstatistik påpeges, at den hidtidige debat om kirkestatistik, der stort set kun har handlet om gudstjenestedeltagelsen, har haft et skævt blik på de faktiske forhold mellem folk og kirke i Danmark. Den folkekirkelige virksomhed og deltagelsen i folkekirken har altid været og er især i de seneste år langt mere mangfoldig (Nielsen, Iversen 2014).

En person fra et af sognene bryder sig ikke om, at man laver statistik i kirken. For hende er kirken et frirum, og hun oplever at blive kontrolleret nok alle mulige andre steder. En sognepræst er af den opfattelse, at hvis det skal legitimeres at holde kirker åbne, så har det været nødvendigt at tælle hvor mange, der deltager. Hun siger, at det kan være spændende analytisk, men for hende har det ikke den store betydning: "Jeg er fuldstændig indifferent. Det er vidunderligt, når der er mange i kirke, jeg synes også, det er vidunderligt, når der ikke så mange. Jeg har ikke en skuffelse over, at der kun er ti i kirke eller jubler: yes hvor vi kan, når der er mange i kirke".

I et indlæg om kirketællinger betegner tidligere biskop Kjeld Holm statistik og opinionsundersøgelser som vor tids afguder. Han mener, at selv om kirketællinger kan bevise, at folkekirken klarer sig meget godt, og at myten om tomme kirker er en myte, vil det næppe nytte ret meget. Efter hans opfattelse skal beslutning om kirketælling ikke træffes af kirkeministerium eller bispekontor. Der skal være plads til at sige nej, da der kan være et lille sogn med begrænsede aktiviteter, hvor kirken er nær og fjern, og hvor klokkerne markerer, at kirken er der som en altid nærværende mulighed for livsmod og trøst (Holm 2012).

Der kan stilles etiske spørgsmål til folkekirkens rolle som institution i forskellige sammenhæng. Johannes Nissen rejser et principielt spørgsmål til omstridte emner inden for kristen etik: "Hvordan er det muligt at respektere hinandens forskellige standpunkter, uden at kirkens enhed og fællesskab trues af opløsning?" (Nissen 2003 s.190). Et af disse emner har i de senere

år været homoseksualitet. Nogen mener, at spørgsmålet om homoseksualitet har stor betydning. I debatten bliver der henvist til tekster i Bibelen, hvor det dog er et perifert emne. Tekstmaterialet er sparsomt og kan findes i 1. og 3. Mosebog samt i nogle af Paulus' breve. Spørgsmålet er, hvordan teksterne tolkes, og hvordan de bliver brugt (id.). Flere sognepræster i undersøgelsen fortæller om oplevelser, hvor holdninger til homoseksualitet har fået betydning for fællesskab og sammenhængskraft. En præst i et bysogn fortæller, at hun til en gudstjeneste har holdt en prædiken om 'kærlighedens højeste princip' og givet udtryk for, at som præst er det for hende ikke muligt at nægte nogen adgang til en kirkelig vielse, hvis de har et ønske om det. Efterfølgende siger en person fra menigheden til hende, at det er i modstrid med hans tro og hans teologi. Sognepræsten svarer ham: "Du har et andet syn på det her, og så må vi se i øjnene, at nogle gange kan der ikke være et fællesskab, dertil er vi for uenige".

I Institut for Menneskerettigheders rapport 'Menneskerettigheder i Danmark, Status 2013' står der bl.a.:

"Det ikke var grundlovgivernes mening, at der skulle være sammenfald mellem det verdslige og det religiøse, men den lov, der ifølge grundloven skulle regulere folkekirkens forhold, er aldrig blevet en realitet. Staten har således en potentielt væsentlig indflydelse på religionsfrihedens udfoldelse i folkekirken. Et nyere eksempel på denne retstilstand er reguleringen af homoseksuelles ret til at blive gift i folkekirken" (Menneskerettigheder i Danmark, Status 2013).

En sognepræst i et landsogn fortæller, at der er dannet en evangelisk-luthersk frimenighed med stor aktivitet i sognet med medlemmer, der ikke længere vil være i folkekirken på grund af homoseksuelles ret til at blive gift i folkekirken. Menigheden består primært af yngre mennesker, der holder gudstjeneste i missionshuset en gang om måneden. Sognepræsten ønsker, at de i stedet ville slutte op om sognekirken. Han oplever, at det er en udfordring at favne befolkningen bredt og samtidig give mulighed for et fællesskab og sikre en sammenhængskraft. Han tror ikke, at det bliver som før i tiden, hvor man har haft foreningslivet rundt omkring, og hvor kirken var samlende for alle uanset forskelle. Han siger: "Udfordringen er stadig at kunne rumme mange, men hvordan? Jeg er ikke sikker på, at det skal være rummelighed frem for alt, fordi så bliver det et ligegyldigt fællesskab".

4.4.2 Opretholdelse af kirken og dens rolle som sammenhængskraft

I 00'erne bliver begrebet sammenhængskraft diskuteret i flere europæiske lande. I Danmark sætter daværende statsminister Fogh Rasmussen sammenhængskraften til diskussion i 2007 uden, at det er klart defineret. Efter hans opfattelse er det danske samfund præget af en stærk

sammenhængskraft, der skyldes, at et flertal af danskere deler et fælles kulturkristent grundlag, og den form for kulturkristendom dominerer ikke i det offentlige rum.

Dog mener han, at religionen skal nedtones for at sikre, at sammenhængskraften i samfundet forbliver stærk, da den er truet af "en religiøst betonet debat af mere uforsonlig karakter". Derfor er det ønskeligt, at "religionen kommer til at fylde mindre i det offentlige rum". Det betyder, at ingen skal udtale sig på folkekirkens vegne. Det samme gælder for muslimerne (Mortensen 2008 s.256).

Som det fremgår, er Fogh Rasmussens forståelse af begrebet sammenhængskraft en ganske anden end den tanke bag begrebet, der er beskrevet indledningsvist i afsnit 1.1. Her nævnes, at når individer indgår i sociale relationer, får de adgang til ressourcer, som udspringer af medmenneskelighed. Samtidig får sociale relationer individer til at føle sig som gensidigt forbundne og ikke blot som enkelte brikker i et spil.

En person fra et af landsognene udtrykker usikkerhed, om kirkens sammenhængskraft opleves af andre end dem, der kommer i kirken. Han er ikke sikker på, at kirken har så stor betydning for sognet. Han siger: "Selvfølgelig ville de protestere, hvis kirken skulle nedlægges, det er jo underligt. Men de oplever vel en form for fællesskab. Jeg tror dog ikke, at den har nogen betydning for dem i det daglige heller ikke i helligidagene".

En sognepræst fra et landsogn oplever, at kirken har en vigtig rolle i de små landsbysamfund som sammenhængskraft. I et lidt større bysamfund er det knap så udpræget, men kirken vil gerne spille en større rolle i lokalsamfundet. Han fortæller, at medlemstallet i sognet er omkring 90 %, det viser, at det for nogen er vigtigt at høre til, selv om de ikke kommer i kirken. En anden sognepræst påpeger, at kirken har én rolle som sammenhængskraft i sognet, og det er at forkynde Jesus. Han siger: "Det kan godt ske, at kirken har en stemme i forskellige sammenhænge, men man skal være varsom med at bruge kirkens stemme i samfundsdebatter".

Det er i modsætning til biskop Henrik Stubbjær, der i flygtningedebatten fremhæver, at kirken kan være med til at tage imod flygtninge, der kommer til landet. Han gør opmærksom på, at kirken står for en stor del af sammenhængskraften i det danske samfund, og at den er spydspids inden for socialt arbejde i hele landet og fylder mere i civilsamfundet, end mange tænker over (Folkekirken.dk. 2016).

Mogensen siger, at religion spiller en vigtig rolle for folks identitet og for sammenhængskraft eller manglen på samme. Tilstedeværelsen af forskellige verdensreligioner i Danmark i dag ved siden af kristendommen har været med til at sætte spørgsmålet om sammenhængskraften på

dagsordenen. Dog kan man undertiden opleve, at skellet ikke opstår mellem kristne og tilhængere af andre religioner, men mellem mennesker med en religiøs overbevisning og praksis og mennesker med en sekularistisk holdning til tilværelsen (Mogensen 2012).

En sognepræst fra et bysogn mener, at den lokale kirke har sammenhængskraft ved et flot musikliv og i høj grad i det sociale arbejde. Ved kirken har de fejret Diakoniens dag sammen med nabokirken, tre varmestuer, Frelsens Hær, Genbrugens, KFUM og K samt

Menighedsplejen. Det understreger, at kirken er til stede for de mere udsatte i sognet.

I samtalerne om sammenhængskraft nævner flere af informanterne som eksempel juleaften med tæt pakkede kirker, hvor de nogen steder holder fire til fem gudstjenester. Et enkelt sted kan folk blive skrevet på venteliste. Desuden nævnes kirkebygningerne, som flere informanter oplever, er en sammenhængskraft for de fleste mennesker uanset tilknytning til kirken.

En sognepræst ønsker sig tid til konfirmandundervisning for voksne med aftner, hvor emner kan være kristne grundbegreber, så voksne lærer, hvad kristendom er, og aftner med begreber som tilgivelse, håb, tro, liv og eksistens. Hun savner det og mener, at det kan være medvirkende til at opretholde kirken og en sammenhængskraft: "At formidle det kirken har, og som mennesker trænger til, men som de måske ikke ved, at de mangler".

5. Konklusion

Folkekirken styrke er, at alle er en del af fællesskabet, og folkekirken kendetegn er rummelighed. Det er et udsagn, som undersøgelsens informanter er enige om.

Forståelsen af et kristent fællesskab er nogenlunde ens, men forskellig afhængig af om informanten er sognepræst eller en person fra menigheden. De deltagende sognepræster har i højere grad en teologisk opfattelse af et kristent fællesskab.

Samtalerne viser, at flere informanter oplever, at det er svært at sætte ord på det at være en del af et kristent fællesskab, da det er forbundet med en følelse af samhørighed, der er usynlig. Ifølge Bonhoeffer kan kirken ses som et timeligt fællesskab, der lever sit liv i historien og som et evigt fællesskab givet af Gud. Kirken er usynlig som eskatologisk størrelse, som Kristi legeme, men synlig som et socialt fællesskab.

Et par af de medvirkende sognepræster har oplevet, at nogle grupper i deres sogn understreger deres kristne identitet og danner en frimenighed. Sådanne grupper kan være mere ekskluderende end andre, men de har måske et stærkere socialt fællesskab. I den sammenhæng kan nævnes, at Bonhoeffer påpeger, at kristent fællesskab kan gå i stykker, når det eksisterer ud fra et ønskebillede, som alvorfulde kristne har bestemt karakteren af og vil virkeliggøre. Bonhoeffer taler om, at selv om mennesker er forskellige og adskilte, er vi lige for Gud, og ingen er mere værd end andre.

Teologerne i undersøgelsen er usikre på, om man kan tale om en A- og en B-menighed som kendetegn for folkekirken, dvs. kernemenigheden og de, der kommer i kirken til barnedåb, konfirmation, bryllup og begravelse. Den sidste gruppe kan opfatte kernemenigheden som en lukket gruppe. Det kan betyde, at en eller flere af de tre faktorer (sociale netværk, tryghed og normer), som fællesskabsfølelse er betinget af, ikke er til stede.

Informanterne er enige om, at alle, der kommer i folkekirken, er lige, og den danske folkekirke er det eneste fællesskab, hvor man ikke bliver målt på noget, uanset social rangstige. Der er tale om et fællesskab i Kristus, hvor alle kan få en menneskelig og guddommelig universel oplevelse af enhed og fællesskab. I denne sammenhæng er forholdet mellem ekklesiologi og kristologi tydelig. Bonhoeffer siger, at kristologien finder sit konkrete udtryk i kirken, som er socialt anlagt. Kristus er menigheden, og menigheden er Kristi krop.

I gudstjenesten bliver fællesskab og kærlighedens betydning bl.a. synlig ved dåb og nadveren. Flere informanter nævner kærlighedens betydning i det kristne fællesskab, som bliver levende af Guds kærlighed. Ifølge Bonhoeffer ligger kærlighedens væsen implicit i en vilje til at danne et fællesskab i kærlighed og genkærlighed, hvor det hele udspringer af troen.

Undersøgelsen viser, at samfundsudviklingen har betydning for fællesskabet i folkekirken og kirkens virke. Der kan nævnes en anderledes opdeling af menigheden end tidligere, grupperinger som er påvirket af politiske forskelle og ideer samt andre religioner og kulturer. Sognepræsterne oplever forandringerne i folkekirken som en udfordring. Hvordan kan de leve op til de forventninger, som f.eks. kernemenigheden og servicemenigheden har til kirkens rolle og kirkens rummelighed? Det har de ikke et entydigt svar på. Bonhoeffer giver udtryk for et kirkesyn, som kan være aktuelt i denne sammenhæng. Han taler om at opfange spørgsmål om autonomi og relationer, frihed og afhængighed, kontinuitet og brud.

I samtalerne viser informanterne forskellige opfattelser af folkekirkens rolle som sammenhængskraft. Som eksempel kan nævnes uenighed om kirkens stemme i samfundsdebatter. En informant mener, at kirken skal være varsom, da dens rolle er at forkynde. En anden giver udtryk for, at kirken f.eks. kan spille en vigtig rolle i modtagelse af flygtninge og dermed vise sammenhængskraft. Det vil være i overensstemmelse med en kristen tankegang. For Bonhoeffer skal teologien og kirken ses i forhold til samfundet. Han siger, at den kristne etik er forbundet til det konkrete levede liv.

På nogle områder udtrykker Bonhoeffer et mere moderne kirkesyn end en del af nulevende teologer. Som tidligere nævnt er Bonhoeffers teologi og tænkning af den kristne fællesskabstanke 'en tidløs udlægning', der kan være til hjælp i et forsøg på afklaring, refleksion og forståelse af komplekse teologiske spørgsmål. Han inspirerer til handling med enkle, klare budskaber, der stadig er relevante og brugbare for os i dag, som når han siger: *"Kirken skal ud og høre, hvor folk kalder på fællesskab."*

En samlet konklusion på undersøgelsen er, at fællesskabsfølelsen stadig spiller en stor rolle i menigheder i den danske folkekirke. En af teologerne udtrykker det således:

"Kirken er, hvor to eller tre er forsamlet. Mange søger til kirken, når noget i tilværelsen bliver for stort. Kirken skal være et sted med mange boliger og plads til mange fællesskaber. Kirken er den største multinationale organisation. Evangeliet kender ikke grænser".

Fremadrettet kan det være interessant at gennemføre en undersøgelse, der retter blikket mod de kirkefremmede og ikke-religiøses opfattelse af folkekirkens rolle i samfundet og fællesskabet i folkekirken.

Informanterne i denne undersøgelse bliver bl.a. spurgt om samfundets / menighedens opfattelse af fælleskab i folkekirken og folkekirkens. De spørgsmål kan ikke besvares tilfredsstillende, da de medvirkende informanter har en eller anden form for tilknytning til den lokale kirke. Derfor kan den opfattelse, der kommer til udtryk give et skævt billede af et omgivende samfunds opfattelse.

Litteraturliste

Primær litteratur

- AAGAARD, AM. 2009, "Kirke i Mission", *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* /02/09, pp.5-16.
Available: http://ep.teologi.dk/Tidsskrifter/DTTK/DTTK_2009_02s5-16.pdf (Hentet 06-04-2016)
- ANDERSEN, S. 2008, *Som dig selv - en indføring i Etik*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- BIBELN, 2000, Det Danske Bibelselskab, København.
- BJERRE, M. 2016, "Det Gamle Testamente i nye klæder", *Kristeligt Dagblad* /09/04/2016
- BRINKMANN, S. 2014, *Det kvalitative interview*, Hans Reitzels Forlag, København.
- BOCK, M. 2008, "Folk, samfund og politik under forandring" i *Fra modernitet til pluralisme*, red. J.H. SCHØRRING, T. BAK, Forlaget Anis, København. pp. 315-322
- BONHOEFFER, D. 2013, *Det kristne fællesskab*, Forlag Lohse, Fredericia.
- BONHOEFFER, D. 2014, *Fællesliv*, Aros Forlag, København.
- BONHOEFFER, D. 2006, *Min tid i dine hænder – Vennebreve og teologiske refleksioner 1943-44*, Aros Forlag, København.
- BONHOEFFER, D. 2006, *Efterfølgelse*, Credo Forlag, København.
- BÖSS, M. 2014, *Det demente samfund Historieløshed i nutidskulturen*, Kristeligt Dagsblad Forlag, København.
- Den Nye Aftale, 2007, Det Danske Bibelselskab, København.
- FUSAGER, S.M. SKRUBBELTRANG, M. 2011, "Sogneanalyse af et sogn i Danmark" *Kirkefondet*.
Available:
http://www.kirkefondet.dk/fileadmin/filer/Billeder/Sognestatistik/Anonym_sogneanalyse.pdf
(Hentet 14-05-2016)
- HANSEN, N. G. 2013, *Danske tidsånder 1940-2010*, Forlaget Anis, København.
- HARBSMEIER, E. 2008, "Folkereligion og kirke – fromhed og teologi" i *Fra modernitet til pluralisme*, red. J.H. SCHØRRING, T. BAK, Forlaget Anis, København. pp.289-314
- HOLM, K. 2012, "Statistikker er tidens afguder", *Kristeligt Dagblad* /16/11/2012. Available:
<http://www.kristeligt-dagblad.dk/debat/kjeld-holm-statistikker-er-tidens-afguder> (Hentet 16-05-2016)
- HORNBECH, B. 2016, "Ytringsfrihed i folkekirken", *Kristeligt Dagblad* /09/04/2016
- JØRGENSEN, P. S. 2009, "Individ og fællesskab – i lys af moderniseringen". Available:
<http://www.bogerogpapir.dk/productsamples/9788792871015.pdf> (Hentet 06-04-2016)

- KRÜGER, H.O. 2016, "Kirken og kommuner samarbejder om flygtninge og konfirmander", *Folkekirken.dk, Nyheder /27/01/2016*. Available: <http://www.folkekirken.dk/aktuelt/nyheder/kirken-og-kommuner-samarbejder-om-flygtninge-og-konfirmander> (hentet 3.april 2016)
- LAUGESEN, A. 2016, "En konfessionsløs folkekirke", *Dansk Kirketidende /05/2016*, pp.6-9
- LODBERG, P. 2013, "Forholdet mellem kristendom og kultur, kirke og samfund belyst ud fra Dietrich Bonhoeffer" i *Liv og konsekvens Bonhoeffers teologiske arv*, red. H.V. MIKKELSEN, H. THOMSEN, Aros Forlag, København. pp. 80-100
- LODBERG, P. 2015, *TRO, Tænkepauser 34*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- MANDRUP, L. 2007, *Større ting at se*, Unitas Forlag, København.
- MIKKELSEN, H.V. 2013, "Dietrich Bonhoeffer – Biografi og teologi" i *Liv og konsekvens Bonhoeffers teologiske arv*, red. H.V. MIKKELSEN, H. THOMSEN, Aros Forlag, København. pp. 12-52
- MOGENSEN, M.S. 2012, "Religion har indvirkning på sammenhængskraften", *Kristeligt Dagblad /16/02/2012*, Available: <http://www.kristeligt-dagblad.dk/debat/religion-har-indvirkning-p%C3%A5-sammenh%C3%A6ngskraften> (Hentet 20-01-2016).
- MORTENSEN, V. 2008, "Religionens genkomst i et sekulariseret Europa" i *Fra modernitet til pluralisme*, red. J.H. SCHØRRING, T. BAK, Forlaget Anis, København. pp. 245-265
- NIELSEN, K.B. 2000, *Dietrich Bonhoeffer*, Anis Forlag, København.
- NIELSEN, M. V., IVERSEN, H. R., "Tal mere om kirken" i *Undersøgelser Folkekirkens aktivitets- og deltagerstatistik*, Det Teologiske Fakultet, København. 2014 pp.1-7
- NISSEN, J. 2003, *Bibel og etik*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus. pp. 165-191
- RAAHAUGE, A. 2016, "Ensidig og forudsigelig", *Kristeligt Dagblad /23/03/2016*
- RELIGION, STATUS 2013, "Menneskerettigheder i Danmark" *Institut for Menneskerettigheders rapport*. Available: http://menneskeret.dk/files/media/dokumenter/status/2013/status_2013_imr_religion.pdf (Hentet 06-05-2016)
- STJERNHOLM, A., IKRAM, R., JENSEN, B.H., "Vi kan sagtens klare os uden folkekirken", *Dagbladet Politiken /03/06/2016*.
- TUDVAD, P. 2014, *I krig og kristendom. En biografi om den tyske teolog og modstandsmand Dietrich Bonhoeffer* Bind 1, Forlaget Lindhardt og Ringhof, København.

Baggrundslitteratur

BONHOEFFER, D. 1995, *Ethics*, Forlaget Touchstone New York.

BRINKMANN, S. 2014, *Stå fast – et opgør med tidens udviklingstvang*, Forlaget Gyldendal, København.

"Fremtidens Folkekirke", *Teknologi-Rådet Idekatalog 2003* (s.49-66) Available:

<http://www.km.dk/fileadmin/share/publikationer/brap090104.pdf> (hentet 15.2.2016)

METAXAS, E. 2012, *Bonhoeffer: Præst, martyr, profet, spion*, Forlaget Scandinavia, København.

NIELSEN, B. K. 1989, *Kirken, fællesskabet og teologien*, Forlaget Anis, København.

NISSEN, U. B. "Naturligvis findes der en kristen etik". *Kronik i Kristeligt Dagblad maj 2012*.

Available: <http://www.kristeligt-dagblad.dk/kronik/naturligvis-findes-der-en-kristen-etik>

(hentet 13.1.2015)

NISSEN, U. B. "Teologisk etik mellem universalitet og specificitet", /27/03/2014, Available:

[http://cas.au.dk/om-instituttet/fagligheder/teologi/nyt-fra-](http://cas.au.dk/om-instituttet/fagligheder/teologi/nyt-fra-aarhusteologerne/artikler/Teologisk-etik-mellem-universalitet-og-specificitet)

[aarhusteologerne/artikler/Teologisk-etik-mellem-universalitet-og-specificitet](http://cas.au.dk/om-instituttet/fagligheder/teologi/nyt-fra-aarhusteologerne/artikler/Teologisk-etik-mellem-universalitet-og-specificitet) (hentet

13.1.2015)

VÆRGE, J. 2012, *Det betroede menneske Opgør med forvreden kristendom*, Forlag Anis,

København.

WEIKART, R. "So many different Dietrich Bonhoeffer", *Published in Trinity Journal* 32 NS 2011

pp.69-81. Available: [https://www.csustan.edu/sites/default/files/History/Faculty/Weikart/So-](https://www.csustan.edu/sites/default/files/History/Faculty/Weikart/So-Many-Bonhoeffers.pdf)

[Many-Bonhoeffers.pdf](https://www.csustan.edu/sites/default/files/History/Faculty/Weikart/So-Many-Bonhoeffers.pdf) (hentet 20.12.2016)

WEIKART, R. "The troubling truth about Bonhoeffers theology", *Christian Research Journal*,

/35/06/2012. Available: <http://www.equip.org/article/troubling-truth-bonhoeffers-theology/>

(hentet 20.12.2016)

Bilag 1

Interviewguide

1. Et kristent fællesskab - Hvad forstår du ved det?

- Fællesskab i tætte relationer, kulturelt fællesskab, fælles interesser / handlinger
- Fælles tro, fælles praksis, fælles delagtighed i en opgave og i at forkynde Kristus
- Fællesskab i Ånden, Den hellige nadvers fællesskab
- Trosfællesskab: Kirken et fællesskab af troende

Fællesskab i Jesus Kristus: sammen som mennesker hvis håb er til Kristus og ikke til sig selv.
Fællesskab gennem Jesus Kristus: Kristus står imellem troende og forbinder dem i fællesskabet.

Bonhoeffer: det *kristne fællesskab* tager udgangspunkt i Kristi ord og gerning.

Taler vi med hinanden om et kristent fællesskab? – eller er det primært et teologisk spørgsmål?

2. Fællesskab inden for den Danske Folkekirke i dag - hvad kendetegner det fællesskab efter din mening?

- Gudstjenesten, kirkelige arrangementer, menigheden
- Grupper: Indhold / alder/ sociale tilhørsforhold
- Kultur: værdier, holdninger, forståelse, tro, tanker
- Sproget

3. Samfundets / menighedens opfattelse af fællesskab inden for Folkekirken - hvordan oplever du, at den opfattelse af fællesskab er i dag?

Hvad tænker du denne opfattelse er påvirket af?

- Folkekirken / religionen – en ny rolle i det offentlige rum?
- Forandringer i Folkekirkens virke?
- Samfundsudviklingen – globalisering?
- Individualisering kontra fællesskab?

Har kirken fundet sin rolle i det moderne og komplekse samfund?

Kommunikation, sprog, identitet?

Kirkens form, indhold, selvforståelse?

4. Hvad tænker du om kirkens rolle i forhold til sammenhængskraft i sognet?

Kirken som institution der binder sammen?

- Skal arbejde på at opretholde sig (kirketælling)?
- Et fællesskab rækker ud over sig selv

AMF 16022016

Bilag 2

Analysemodel

Delspørgsmål / emne	Analysestikord	Kilder
Forståelse af begrebet fællesskab	<p><u>Fællesskab i tætte relationer:</u> Familier, venskaber</p> <p><u>Socialt-kulturelt fællesskab:</u> Det frie sociale liv, borgere med fælles interesser og handlinger.</p> <p><u>Politisk fællesskab:</u> Folket, dvs. flerhed af familier. Folket er grundlaget for fællesskabet, nationen, staten</p>	<p>Andersen S. Som dig selv - en indføring i Etik. Aarhus Universitetsforlag 2008</p> <p>Biblen</p>
Forståelse af et kristent fællesskab	<p>Fælles tro, fælles praksis, fælles delagtighed i en opgave og i at forkynde Kristus</p> <p>Fællesskab i Ånden</p> <p>Den hellige nadvers fællesskab</p> <p>Fællesskab i Jesus Kristus</p> <p>Fællesskab <i>gennem</i> Jesus Kristus</p> <p>Trosfællesskab: Kirken et fællesskab af troende</p>	<p>Biblen: Fil 1,5; 2 Kor 8,23, 1 Kor 11,17 + de følg.; 10,33+34; Rom 12,13+18 + de følg. 2 Kor 13,13</p> <p>Bonhoeffer D. Fællesliv. Aros Forlag, København 2014</p> <p>Aagaard AM Mod til tro. Anis 2013</p>
Kendetegnende for fællesskab i Den Danske Folkekirke i dag	<p>Fællesskab:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gudstjenesten • Kirkelige arrangementer • Hele menigheden • Grupper: Indhold / alder/ sociale tilhørsforhold 	<p>Thomsen H. Bonhoeffer og kirkeårsfortællingen (i Liv og konsekvens Bonhoeffers teologiske arv).</p> <p>Den mangfoldige kirke: Menighedsformer i Danmark Bent Berring-Nielsen, m.fl. Ny Mission nr. 24 2013</p> <p>Artikler, læserbreve, mm.</p>
Opfattelse af fælleskab inden for Folkekirken i dag	<p>Kernemenighedens opfattelse</p> <p>Det omgivende samfunds opfattelse</p> <ul style="list-style-type: none"> • Folkekirken / religionen, ny rolle i det offentlige rum • Forandringer i Folkekirkens virke • Samfundsudvikling, globalisering • Individ kontra fællesskab 	<p>Den mangfoldige kirke: Menighedsformer i Danmark Bent Berring-Nielsen, m.fl. Ny Mission nr. 24 2013</p> <p>Artikler, læserbreve, egne erfaringer mm.</p>
Opfattelse af kirkens rolle i forhold til sammenhængskraft i sognet / samfundet	<ul style="list-style-type: none"> • Kirkens rolle som institution • Kirkens opretholdelse og sammenhængskraft 	<p>Bonhoeffer D. Mogens S. Mogensen, Febr. 2012 Kristeligt Dagblad</p>

22.1.2016

Bilag 3

Analyseskema med stikord

Spørgsmål / stikord	Interview Dato (bysogn)	Interview Dato (bysogn)	Interview Dato (landsogn)	Interview Dato (landsogn)
Forståelse af <i>fællesskab</i> : <ul style="list-style-type: none"> • Tætte relationer • Socialt-kulturelt • Politisk fællesskab 				
Forståelse af <i>kristent fællesskab</i> : <ul style="list-style-type: none"> • Fælles tro • Fælles praksis og delagtighed • Forkyndelse • Fællesskab i Ånden • Fællesskab i nadver og i dåb • Et fællesskab af troende • Fællesskab i Jesus Kristus • Fællesskab gennem Jesus Kristus 				
Kendetegnende for <i>fællesskab i Den Danske Folkekirke</i> : <ul style="list-style-type: none"> • Gudstjenesten • Kirkelige arrangementer • Menigheden • Grupper: Indhold / alder/ sociale tilhørsforhold 				
Samfundets/menighedens opfattelse af <i>fællesskab inden for Folkekirken</i> : <ul style="list-style-type: none"> • Folkekirken / religionen, rolle i det offentlige rum • Forandringer i Folkekirkens virke • Samfundsudvikling, globalisering • Individ kontra fællesskab 				
Opfattelse af <i>kirkens rolle ift. sammenhængskraft i sognet</i> : Kirken som institution: <ul style="list-style-type: none"> • Skal arbejde på at opretholde sig • Svinger det væsentlige Religion har indvirkning på sammenhængskraften				